

Individer i en historisk brydningstid - *østtyskerne efter Murens fald*

Copyright: Birgit Kinder

Et speciale i historie skrevet af:

Stine Hougaard Andersen, Studienr: 20113718

Vejleder: Ivan Lind Christensen

01/08-2017, Aalborg Universitet

Abstract

The title of this project is: "Individuals in a historical time of unrest and upheaval – the East Germans after the fall of the Berlin wall".

The focus of this project is to examine, how the citizens of the former GDR, experienced the time after the fall of the Berlin Wall and to the time leading to the German reunification in October 1990, also known as *die Wende*. Therefore the research question of this project is: "How did the citizens of the GDR experience the time between 1989 and 1990?"

The theories used in the process of answering the research question is; Emile Durkheim's theory on anomie and the theory of historical consciousness discussed and used by the historian Bernard Eric Jensen. Durkheim's theory on anomie revolves around the effects of unrest and upheaval in society on humans. The theory of historical consciousness revolves around the connection between humans' interpretation of the past, the understanding of the present and the perspectives of the future.

In order to understand the backstory of this period in time, I have written a review on the development in the political situation as well as the development in the economic situation and finally a review of the development of the society in general. This will give an understanding of the changes that are occurring in the GDR, which is necessary to know in order to understand what the conditions were for the citizens of the GDR.

The main part of the analysis is based upon quotes from citizens who lived in East Germany at the time of *die Wende*. I have personally made an interview with a former East German citizen who lived in Berlin. Beside the interview I have used dairies and a research project, containing quotes from interviews with former citizens of the GDR. There are also quotes from other sources.

The analysis of the quotes is made with reference to the two theories mentioned earlier. The purpose is not to confirm the theories, but to use them as a tool in the process of understanding the experiences made by the East Germans. In course of the analysis there will be references to the changes in the GDR as mentioned earlier in the project.

The conclusions made in this project is that there in this time in the history of the GDR, are very big changes occurring, which has had huge impact on the everyday life of the East Germans. The impacts made on the East Germans varies much due to different factors of life. Some of the factors examined in this project was age, which seemed to make a difference in the experience. This may be due to the fact; that the older generations have been living under the communistic system for a longer time, and therefore have a harder time adjusting to the changes and the new way of living. Not all young people had an easy time, as well as not all the middle-aged people struggled. Another factor seemed to be how involved in state activities the citizens were. The more committed the citizens were in the state activities, the more upset they seemed to be as result of the changes around them. Beside age and commitment, the job or study situation seemed to make a difference. Some lost their jobs while others felt more secure in their positions, which also leads to a unique experience of the time. There is no overall experience for the East Germans, but some felt happy at the time, while others felt anxiety due to the changes, and others did not express their feelings regarding the experiences. All in all, there will be as many experiences as there is East Germans, but this project has uncovered some of the experiences.

Indhold

Abstract	2
1. Forord	5
2. Læsevejledning	5
2.1 Ordliste	5
3. Indledning	6
4. Problemformulering	6
4.1 Uddybning.....	6
5. Metode	7
5.1 Videnssøgning	7
5.2 Interview.....	7
5.3 Forskningsprojekt	9
5.4 Beretninger i en bog	10
5.5 Dagbøger	10
5.6 Operationalisering	11
6. Forskningsoversigt	12
6.1 Elizabeth A. Ten Dyke.....	12
6.2 Sofi Gerber	14
6.3 Michael Schmitz	16
7. Teori.....	18
7.1 Anomi	18
7.2 Historiebevisthed	21
8. Redegørelse	23
8.1 Den politiske udvikling	23
8.2 Den økonomiske udvikling.....	27
8.3 Samfundets udvikling.....	30
8.3.1 Rejser til vesten og velkomstpenge	30
8.3.2 Fortsat søgning mod vest.....	30
8.3.3 Job og skole	30
8.3.4 Hverdagsudgifter	31
9. Analyse.....	32
9.1 Dagligdagsændringer i skole og fritid	32
9.2 Arbejde	35
9.3 Forholdet til vesttyskerne og individets syn på sig selv	36

9.4 Indkøb og forbrugisme	38
9.5 Generationskløften	39
9.6 Rejser til vest/ mødet med vest	41
9.7 Tanker om genforeningen/ processen	42
10. Konklusion	44
11. Litteratur	45
12. Bilag	47
12.1 Interview på tysk	47
12.2 Interview oversat til dansk.....	49

1. Forord

Dette speciale er skrevet af Stine Hougaard Andersen, der studerer historie og samfundsfag på Aalborg Universitet. Specialet er udarbejdet under kyndig vejledning af Ivan Lind Christensen, og til ham skal der lyde en stor tak for hans hjælp og vejledning igennem hele perioden.

Der skal også lyde en stor tak til Manuela Müller, der var så venlig at stille op til et Interview.

Fortsat god læselyst!

2. Læsevejledning

I projektet vil der blive lavet referencer ved brug af Harvard metoden. Metoden placerer referencen i parenteser efter teksten. Opstillingen af referencen vil se ud på følgende måde: (Forfatters efternavn, årstal for udgivelse: sidetal).

Der vil igennem projektet være gjort brug af citater, i særdeleshed under analysen, disse er tydeliggjort ved at stå i kursiv. Referencerne vil være placeret efter citaterne. Under analysen vil citaterne være sat ind med originalsprog, som enten er engelsk eller tysk, og i fodnoter vil der være min oversættelse til dansk af det pågældende citat.

Der er i forbindelse med projektet blevet lavet et interview, og dette interview vil forefindes i bilag, på såvel tysk som dansk.

2.1 Ordliste

Herunder findes der forklaringer på de forkortelser der bliver brugt i projektet.

DDR: Deutsche Demokratische Republik/ Østtyskland

BRD: Bundesrepublik Deutschland/ Vesttyskland

SED: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – regeringspartiet i DDR

FDJ: Freie Deutsche Jugend

STASI: DDRs ministerium for statssikkerhed

ZK: Zentralkomitee – Centralkomiteen, det øverste udvalg i DDR

SPD: Sozialdemokratische Partei Deutschlands – Tysklands socialdemokratiske parti

NVA: Nationale Volksarmee – den østtyske hær

Die Wende: perioden mellem Murens fald 1989 og frem til genforeningen i oktober 1990

3. Indledning

Den 9. november 1989 bliver der på et pressemøde bekendtgjort at udrejse fra Deutsche Demokratische Republik, DDR, bliver tilladt med øjeblikkelig virkning. Egentlig krævedes der at østtyskerne skulle have et pas og et gyldigt visum, men den 9. november bliver presset så stor på grænseovergangene at vagterne må opgive at kontrollere pas og visa (Mählert, 2009: 179-180). Sådan startede Berlinmurens fald, og dette bliver tit omtalt som starten på afviklingen af DDR som selvstændig stat, for mindre end 11 måneder senere finder den tysk-tyske genforening sted.

De 11 måneder der fulgte efter Murens fald var en tid præget af oprud for borgerne i DDR. De fik mulighed for at rejse frit for første gang i 40 år, der kom nye varer på hylderne, gamle produkter udgik, D-marken blev indført (Naumann, 1998).

Den politiske situation i DDR er også præget af oprud og forandringer. Regeringspartiet Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED, gennemgik store forandringer med udskiftninger på mange store og magtfulde poster. Samtidig fik oppositionen lov til at vokse i landet, og der opstod mange nye partier, der alle havde deres tanker og håb for DDR og deres fremtid. Noget af det der for alvor optog politikkerne i perioden var landets økonomi som var nær en bankerot (Kowalczyk, 2009: 432).

Midt i al denne udvikling og forandring var der en gruppe i DDR hvis liv gik videre, og som skulle have en hverdag til at fungere, det var de almindelige borgere, manden på gulvet, men hvordan oplevede de alle disse forandringer som fandt sted rundt om dem? Det leder frem til nedenstående problemformulering der vil danne rammen om dette projekt.

4. Problemformulering

Hvordan oplevede borgerne i DDR perioden fra 1989 til 1990?

4.1 Uddybning

I problemformuleringen bruges betegnelsen DDR som er en forkortelse for Deutsche Demokratische Republik som på dansk også var kendt som Østtyskland. DDR bestod som stat fra 1949, hvor den sovjetiske zone blev til DDR, indtil 1990 hvor Tyskland blev genforenet.

Når der henvises til borgere i DDR i problemformuleringen, er dette en afgrænsning af hvilken del af befolkningen i DDR, der har interesse. Med borgere forstås statsborgere, der ikke var en del af magteliten, herunder STASI og SEDs ledelse og top, men derimod borgere, der bestred almindelige job eller studerede.

Problemformuleringens tidsmæssige afgrænsning er valgt med udgangspunkt i Berlinmurens fald i november 1989, hvor den enkelte borger i DDR oplevede en større grad af frihed. Dette var kulminationen af mange demonstrationer, flygtninge og en ændring i østblokkens politik. Men selvom Muren faldt, bestod DDR som stat i yderligere 11 måneder, hvor der blev debatteret hvordan DDR skulle se ud i fremtiden og hvorvidt en genforening var realistisk, til at man tilslut debatterede hvordan DDR skulle genforenes med BRD, Bundes Republik Deutschland – Vesttyskland. Denne periode bliver også omtalt som *die Wende*, og denne betegnelse vil også blive brugt igennem projektet.

5. Metode

5.1 Videnssøgning

I dette afsnit vil jeg beskrive hvordan jeg har indsamlet empiri og kilder til projektet.

I søgeprocessen har jeg benyttet mig af forskellige databaser til at søge efter empiri og kilder. Der har været fire databaser, som hver især har bidraget med diverse materialer.

Bibliotek.dk som er de danske bibliotekers database over materialer, der er tilgængelige på tværs af landet, har været brugt til at søge efter kilder og empiri. De danske biblioteker havde desværre ikke dagbogsmateriale fra Tyskland, og derfor brugte jeg de tyske bibliotekers database Subito til at søge efter netop dagbøger.

Foruden de nationale bibliotekers databaser benyttede jeg mig også af Aalborg universitetsbiblioteks database, samt adgangen fra AUB til J-store, som er en database med journaler, reviews og lignende akademiske udgivelser.

Foruden brugen af databaser har jeg undervejs i forløbet kontaktet mit netværk for at se hvorvidt der var nogen, der havde kontakt til tidligere østtyskere, der kunne have interesse i at stille op til interview. Langt de fleste kontakter kom dog tilbage med et negativt svar. Årsagerne til de negative tilbagemeldinger var forskellige, blandt andet var der nogen, der kun havde vesttyske forbindelser, og andre følte ikke, at de havde en tæt nok relation til at spørge ind til så personligt et emne som dette projekt berører. Der kom et positivt svar tilbage som endte ud i et interview.

I projektet er det de personlige beretninger der skal være grundlaget for at besvare problemformuleringen, og derfor er det vigtigt at de personlige beretninger kan bære dette. Ved at bruge interview, beretninger fra bøger, dagbøger og forskningsprojekter udnytter jeg de personlige beretninger, der er, og får et mere detaljeret billede af perioden, end hvis jeg kun havde benyttet mig af en af de førnævnte kilder. De forskellige typer af materiale har hver deres styrker og svagheder som kilde, men når de bruges sammen, og man husker at tage højde for hvad de oprindeligt blev udgivet til, giver de samlet et godt grundlag til dette projekt.

5.2 Interview

Igennem mit netværk lykkedes det at komme i kontakt med en kvinde, der boede i DDR i perioden og som er vokset op i DDR. Eftersom at kvinden er fra Tyskland, var det ikke muligt at lave et interview på dansk. Jeg kan gøre mig forståelig på tysk på såvel skrift som tale, men i forhold til et interview havde jeg betænkeligheder ved om jeg ville få det hele med, i særdeleshed fordi et mundtligt interview ville skulle foregå via Skype grundet den store afstand. Derfor måtte jeg overveje hvilken strategi jeg ville benytte mig af.

Det var for mig vigtigt at kunne udforme spørgsmålene i et fornuftigt sprog, og derfor måtte interviewet blive et struktureret interview. I et struktureret interview stiller man kun de spørgsmål man har planlagt, hvor man i et semistruktureret interview vil have guidende spørgsmål og så spørge yderligere ind til de svar der kommer (Brinkmann & Tanggaard, 2010: 35). I forhold til at spørgsmålene blev lukkede, åbnede jeg flere af spørgsmålene op, ved at bede om en uddybning af hvorfor svaret var som det var, for netop at få

et mere nuanceret billede. Foruden mit fokus på selve spørgsmålene, spurgte jeg ind til hvorvidt hun ønskede at være anonym, men hun ville gerne stå frem med navn.

Spørgsmålene jeg valgte til interviewet er lavet på baggrund af det materiale jeg har læst om emnet, og de interviews og beretninger der bliver brugt i projektet. Nogle af spørgsmålene lægger sig op af det øvrige materiale, mens andre spørgsmål spørger ind til områder som ikke er behandlet i det øvrige materiale, der var tilgængeligt i forhold til projektet.

Spørgsmålene blev først udformet på dansk, med det i mente at det senere skulle oversættes til tysk. I oversættelsen af spørgsmålene, blev enkelte spørgsmål omformuleret for at tilpasse sig det tyske sprog, idet at der er udtryk og vendinger, som ikke altid lader sig direkte oversætte. Derudover var der i oversættelsen et vigtigt fokus på at holde en høflig og formel tone, da det er vigtigt når man vil i kontakt med personer fra Tyskland. Betydningen af takt og tone på tysk har jeg taget med mig fra tyskundervisningen i både folkeskolen, gymnasiet og på de to semestre jeg læste tysk på Aalborg Universitet.

I forhold til selve interview situationen satte jeg mig for at klarlægge fordele og ulemper ved henholdsvis at lave et mundtligt interview over Skype, og så at lave et skriftligt interview over mail.

En af fordelene ved et mundtligt interview var, at jeg ville kunne stille uddybende spørgsmål, og dermed få flere detaljer med. Samtidig er et ansigt til ansigt interview ofte blevet set som det mest autentiske, i forhold til det, der bliver skrevet (Brinkmann & Tanggaard, 2010: 36).

På den anden side er der det elektroniske interview, som også har sine fordele. Ved at interviewet foregår over mail, giver man respondenteren tid til at overveje sit svar, og personen kan gå til og fra interviewet (Brinkmann & Tanggaard, 2010: 36).

En anden overvejelse jeg havde med, var at interviewet berører et følsomt emne i kraft af, at østtyskere igennem tiden er blevet skudt i skoene, at de beklager sig for meget, og er for nostalgiske i forhold til DDR. Og i Brinkmann og Tanggaard benævner de i forhold til interviews, at det kan være en fordel at lave skriftlige interviews når det gælder følsomme emner, og at man den vej igennem kan få et mere reelt billede af situationen i forhold til hvis det blev lavet ansigt til ansigt (Brinkmann & Tanggaard, 2010: 36).

Et element, der ikke så meget i sig selv handler om interviewet og dets indhold, er det faktum, at et interview over mail er selvtransskriberende, og dermed er yderst tidsbesparende (Brinkmann & Tanggaard, 2010: 36). Dette var også med i mine overvejelser, da jeg før har transskriberet interview materiale, og er bekendt med den tid det kræver. Dertil kommer, at dette interview vil foregå på tysk, hvilket vil gøre det endnu mere tidskrævende at transskribere, og der vil opstå mulighed for fejloversættelser, idet at det kan være svært at høre hvad, der præcist bliver sagt, som også er noget af det Steinar Kvale benævner når det gælder transskribering (Kvale, 1997: 165).

På baggrund af ovenstående, kom jeg frem til at interviewet skulle foregå over mail.

At jeg i projektet kun benytter mig af et interview, er ikke nødvendigvis det mest optimale, men er på den anden side heller ikke ubrugeligt. I Steinar Kvales bog "Interview" er der et afsnit hvor det diskuteres hvad det rette antal interview personer er. Eftersom at interview er en tidskrævende metode at indsamle data på, er man ofte nød til at begrænse sig (Kvale, 1997: 108-110). Hvad der havde været det optimale antal i dette projekt er svært at sige præcist, men tre til fire, havde været med til at give et bredere indblik i de ting jeg spørger ind til. Desværre var det ikke muligt at få flere interviews i stand, da det er svært at komme

i kontakt med tidligere østtyskere, og så at finde nogen, der er villige til at dele ud af deres personlige oplevelser.

Kvale påpeger, at interview er en kvalitativ metode og ikke en kvantitativ, og derfor er det ikke lige så vigtigt med antallet af deltagere, så længe man ikke forsøger at sige noget med en statistisk sikkerhed (Kvale, 1997: 109). Derfor kan jeg godt bruge mit ene interview, så længe jeg holder mig for øje, at min ene case ikke kan være repræsentant for hvordan alle østtyskere oplevede perioden. Og det er netop derfor, at interviewet ikke kommer til at stå alene i besvarelsen af projektets problemformuleringen, men skal indgå som en del af flere kilder.

5.3 Forskningsprojekt

I projektet vil der blive brugt et forskningsprojekt, der handler om østtyskernes opfattelse af Øst- og Vesttyskland med en titel, der oversat lyder: "*Øst og Vest, men Vest er bedst*" (Gerber, 2011).

Forskningsprojektet bygger på en række interviews med tidligere østtyskere, der var unge og under uddannelse i perioden 1989-1990. Disse interviews ligger ikke fuldt tilgængelige, men igennem projektet bliver der brugt lange citater, som ikke umiddelbart fremstår redigeret.

Måden hvorpå at dette forskningsprojekt vil blive brugt, er igennem de citater, der er sat ind. Jeg har ingen interesse i hendes fortolkninger af deres oplevelser med de teorier hun benytter sig af, så de dele vil ikke indgå i mit projekt.

Der er naturligvis en række problemer, ved at benytte mig af dette forskningsprojekt. I forhold til de interviews, der er lavet til forskningsprojektet, har jeg ikke nogen mulighed for at se hvilke interviewteknikker, der er blevet benyttet og hvordan interviewene er forløbet. Dertil kommer, at interviewene er blevet transskriberet. I en transskribering vil der ifølge Kvale, altid opstå en hvis grad af fortolkning, idet at man sjældent vil se, at to personer transskribere det samme ud fra samme interviewoptagelse (Kvale, 1997: 164). I dette tilfælde kommer der yderligere det til at interviewet er foregået på tysk og efterfølgende oversat til svensk, dog er de tyske citater også sat med ind, og det er disse jeg vil benytte mig af, for at undgå, at citaterne så er oversat af flere omgange.

Foruden det, at der i transskriberingen kan være sket fejl, er der den vigtige detalje, at interviewet har haft et andet fokus end det jeg ønsker at belyse, men i kraft af at citaterne er forholdsvis lange og fremstår uredigerede, er det alligevel muligt at benytte citaterne, der berører de emner jeg er interesseret i.

Det er også relevant at have for øje, at interviewene ikke er lavet lige umiddelbart efter Murens fald og genforeningen, så de interviewede har mulighed for at have efterrationaliseret kan være blevet påvirket af tiden og de tendenser der har været. I forhold til præsentationen af de enkelte interviewdeltagerer, har det været forskelligt hvor meget, der bliver fortalt om dem og deres baggrund. Dette skyldes muligvis at alle, der deltog, er anonymiserede og omtales med fiktive navne, og der kan have været noget i deres liv som ville have været for letgenkendeligt hvis det blev afsløret.

5.4 Beretninger i en bog

I projektet vil der også blive brugt beretninger fra bøger, og metoden vil på mange måder ligne den fra forskningsprojektet, i kraft af at jeg ikke er interesseret i andres fortolkninger, men alligevel må holde mig for øje at citaterne på den ene eller anden måde allerede er fortolket. Personer gengiver oplevelser de har haft, men noget tid efter det er sket. De har derfor haft muligheden for at efterrationalisere og lade sig påvirke af den udvikling der har været.

5.5 Dagbøger

Foruden interview, forskningsprojekt og beretninger fra bøger, vil der i projektet blive brugt dagbogsmateriale som et led i at besvare problemformuleringen. Dagbøger kan ses som et levn fra fortiden, men er ikke kun et levn, der siger noget om den tid den er skabt i, men er også en beretning, idet at der meddeles ting igennem dagbogen (Jensen, 2006: 192). Det dagbogsmateriale, der indgår i projektet er ikke originale dagbøger, men er udgivelser af dagbøger, og derfor er der foregået en hvis form for redigering af dagbøgerne, idet at det ikke er håndskrevet, men er sat op og trykt i bøger med henblik på udgivelse.

Dagbøgernes helt store force er, at de er skrevet i samtiden, og dermed ikke er blevet påvirket af efterrationalisering. Det er som bekendt altid nemt at være bagklog, og dermed er mange senere beretninger om perioden fra Murens fald og Tysklands genforening påvirket af, at man i dag ved hvad der skete, hvor dagbøgerne kan give et indblik i den her og nu tilstand, som borgerne stod i, hvor de ikke vidste hvad der ville ske i det kommende år. Dagbogen har også den styrke, at det er skriveren, der har valgt hvad der skal skrives, og dermed får man et indblik i hvad personen bag dagbogen har oplevet som det mest skelsættende eller vigtigste i vedkommendes liv eftersom at det ikke er en respons på andres spørgsmål til den givne situation. Det betyder så på den anden side, at der er risiko for, at man ikke får besvaret alt det man ønsker at vide, og derfor er det godt at lade dagbogsmaterialet arbejde sammen med andre kilder, som det er tilfældet i dette projekt.

I forhold til dagbøger fra DDR, skal man dog have for øje, at de muligvis er underlagt en form for selvcensur. I DDR var der en frygt for at blive taget i at tale dårligt om staten og regeringen, og STASIs magt og ret til at ransage, kunne have betydning for hvad, der er blevet taget med i dagbøgerne, såfremt at skriveren har frygtet, at dagbogen måske kunne falde i STASIs hænder. Det er ikke givet, at der har været en sådan censur, men det kan heller ikke udelukkes.

Den måde som dagbogsmaterialet vil blive brugt i projektet, er til at se hvad personer oplevede og hvordan deres hverdag så ud. Dagbøgerne skal ikke bruges til at fortælle om store historiske begivenheder, så kildens troværdighed bliver bedømt ud fra, at de skal sige noget om personers liv og oplevelser.

I de kildekritiske overvejelser er det vigtigt at se på hvorfor personen har skrevet dagbogen, og hvilket motiv der ligger bag udgivelsen og offentliggørelsen. I dette tilfælde fortæller forfatteren selv, at motivet for at udgive dagbogen, var at skabe en bedre forståelse mellem tidligere østtysker og vesttyskere, der er umiddelbart ingen grund til at betvivle dette motiv. Hvorfor at forfatteren har ført dagbog i denne periode, beskrives ikke, men dagbøger er brugt af mange, og motiverne bag er nok lige så talrige.

5.6 Operationalisering

Projektet handler om hvordan borgerne i DDR oplevede perioden mellem 1989 og 1990. Der er mange måder hvorpå, man kan tilgå spørgsmålet, men i dette projekt vil der blive gjort brug af Durkheims anomiteori og af begrebet historiebevidsthed. Historiebevidsthed handler om den måde som mennesker oplever deres nutid, som et resultat af deres fortidsfortolkninger og fremtidsforventninger (Jensen, 2006: 58). Durkheim arbejder med begrebet anomi, som er en tilstand mennesker kan komme i, når samfundet omkring dem er i en form for opbrud. Anomitilstanden er yderst ubehagelig for mennesker, og Durkheim arbejder med det anomiske selvmord, som resultat af dette ubehag (Durkheim, 1997: 127-130). Durkheims teori bygger på en antagelse om, at samfundet kan påvirke mennesker. Det er strukturerne i samfundet som har betydning for hvordan mennesker har det.

Projektet bygger i høj grad på personlige beretninger, men med udgangspunkt i teorierne om historisk-bevidsthed og anomi, er det tydeligt, at det ikke er nok at se på de personlige beretninger, der skal mere med. I forhold til historiebevidstheden er det samspillet mellem fortolkninger af fortiden, det som personerne har oplevet, og de forventninger som personerne må have til fremtiden som spiller en rolle for deres forståelse af den nutid de er i, eller var i. I den periode som projektet beskæftiger sig med, er der store forandringer af hverdagen og strukturerne i samfundet, og derfor skal forståelsen af nutiden hele tiden rettes til i forhold til de nye fremtidsforventninger, som opstår med de forandringer, som sker omkring personerne. For at få et billede af disse forandringer, er det vigtigt at få konteksten med som personerne lever i, i denne periode. Dette gælder ikke kun for teorien om historiebevidsthed, men også for anomiteorien som bygger på en antagelse om at samfundet er styrende for mennesker, og har en påvirkning på dem. Derfor vil der i projektet være et redegørende afsnit, som handler om de forandringer, der sker i samfundet i DDR i perioden. Afsnittet vil være inddelt i 3 underoverskrifter: politisk udvikling, økonomisk udvikling samt samfundsmæssig udvikling. Denne opdeling er lavet for at skabe et bedre overblik over de forandringer, som sker.

Den politiske udvikling er en vigtig del af livet i DDR i perioden, og er vigtig at tage med, da der er store forandringer som østtyskerne skal forholde sig til. Det er blandet andet de skiftende regeringsledere, udskrivning af valg, en blomstrende opposition og beslutningen om genforening. Den anden overskrift er den økonomiske udvikling, som er relevant idet DDR gik fra at have planøkonomi, til at have markedsøkonomi igennem den monetære union med BRD. En sådan omvæltning af det økonomiske system, har betydning for befolkningen på flere områder. Endelig er der den samfundsmæssige udvikling, som er den bredeste af de tre, da den dækker over uddannelse, job, fritid, bolig og indkøb, generelt set alt det som hører til hverdagslivet. Denne del af redegørelsen vil vise de forandringer, som finder sted nær ved den enkelte østtysker, hvor de to øvrige overskrifter handler om det mere nationale, hvor det ikke på samme måde er tydeligt at se påvirkningen på den enkeltes liv.

Konteksten skal fungere som den store historie, der beskriver hvad, der sker på nationalt plan, hvor at de personlige beretninger skal fungere som den lille historie.

De personlige beretninger, i form af citater, vil blive analyseret med udgangspunkt i teorierne om anomi og historiebevidsthed, og beretningerne vil blive relateret til konteksten som er beskrevet i det redegørende afsnit. Til slut vil der blive konkluderet på baggrund af analysen.

6. Forskningsoversigt

I dette projekt bliver der fokuseret på hvordan borgerne i DDR oplevede perioden omkring *die Wende*, men der er igennem tiden lavet meget forskning om DDR med forskellige udgangspunkter. Der er forskere som Wilfred Loth der har beskæftiget sig med hvordan DDR blev en selvstændig stat. Der er også de forskere der har arbejdet med DDRs økonomi herunder blandt andre Charles S. Maier og Petra Opitz, som henholdsvis har set på det økonomiske kollaps og arbejdsproduktiviteten mellem 1945 og slutningen af 1970'erne. I det følgende, vil der blive præsenteret forskere og deres værker, som i nogen grad har en relation til dette projekts fokusområde.

6.1 Elizabeth A. Ten Dyke

"Dresden: Paradoxes of a memory" skrevet af Elizabeth A. Ten Dyke handler om paradokserne i hukommelsen hos østtyskere i Dresden. Hun har interviewet flere hundrede personer fra Dresden og ser på de selvmodsigelser, der er i det de fortæller, og hvordan beretningerne beskriver samme periode meget forskelligt. I bogen forsøger hun at forklare flere af disse paradokser og hvad der er årsagen til, at de opstår.

Et stort tilbagevendende begreb igennem beretningerne i bogen er "*Ruhe*", hvilket ikke bare skal forstås som den direkte oversættelse fra tysk til dansk som er ro eller stilhed, men som skal forstås som et mere dybdegående begreb af fred og ro, hvor det ikke blot handler om lyd, men om veltilpashed (Dyke, 2001: 164).

At tale om *Ruhe* i DDR, kan for nogen måske virke mærkeligt, når man tænker på den paranoia som fandtes i forhold til statens indgriben i private liv, og STASIs magt. Det er dog ikke alle, der har oplevet det lige belastende, og der var nogle, der så sådan på det, at så længe man vidste hvad man måtte og ikke måtte både sige og gøre, så var der orden og dermed *Ruhe* (Dyke, 2001: 181). Der var dermed en slags ramme for hvad, der blev tolereret, og når den var sat, så var der fred og ro til at leve sit liv. I bogen beskriver Dyke hvordan mange østtyskere fandt deres *Ruhe* hos familien og i hjemmet (Dyke, 2001: 164). Det var inden for familiens fire vægge, at staten ikke kunne blande sig så meget, og det var her man kunne bestemme mest selv.

Flere af de ældre, der i perioden omkring *die Wende* var voksne og i arbejde og havde børn, ser tilbage til tiden før *die Wende* og udtrykker, at de savner deres *Ruhe*. Der er en familiefar, der meget præcist udtrykker at de var tilfredse med hvad de havde (Dyke, 2001: 242). Hvor der på den anden side er de, der ikke brød sig om DDRs styre eller var relativt unge under *die Wende*, som ikke beskriver et savn til den *Ruhe*, der var i DDR. Det kommer til udtryk i bogen, hvor Dyke giver et oprids af to hovedopdelinger af synet på DDR, når de ser tilbage. Der er de, der sagde: "*vi gik ud af skolen, havde intet at se frem til udover 35 år på arbejdsmarkedet i det samme job, så kunne du gå på pension, kunne rejse til Vesten, og så døde man.*" (Dyke, 2001: 172), overfor en beskrivelse der mere gik på "*vi levede, vi arbejdede, på visse områder levede vi godt. Vi spillede med, vi gik på kompromis, vi havde vores Ruhe.*" (Dyke, 2001: 172). Der er dermed en vis opdeling i om livet var for begrænset, eller om det var tilpas. Dette underbygges yderligere når Dyke beskriver hvordan flere af østtyskerne giver udtryk for, at så længe de har deres *Ruhe*, så behøver de ikke så meget mere (Dyke, 2001: 179). Dette viser også hvor vigtigt *Ruhe* har været for mange af østtyskerne, at de for den var villige til at gå på kompromis med meget andet.

Et af de steder der, efter *die Wende*, virkelig udfordrer østtyskernes *Ruhe*, er når det gælder arbejdsmarkedet. I DDR var alle sikret et job, og der var derfor ikke konkurrence på arbejdspladsen. Dette

ændrer sig efter *die Wende*, hvor at markedsøkonomien gør sit indtog på de tidligere østtyske arbejdspladser og dermed trækker en ny kultur med sig. En kultur hvor man er i konkurrence med andre om jobbet, og hvor man skal præstere for at beholde sit job. Dette medfører en stress som østtyskerne ikke kendte til før, og som flere af dem havde det svært med (Dyke, 2001: 174). Østtyskerne havde desuden en stor del af deres sociale liv, i forbindelse med deres arbejdsplads. I kraft af at flere mistede deres job efter *die Wende*, var der også mange, der mistede en stor del af deres forbindelse til det sociale i samfundet, hvilket giver en oplevelse af at mangle sin *Ruhe* (Dyke, 2001: 175).

Flere beskriver livet som mere simpelt. De gik på arbejde, fik deres mad, kunne gå i teatret, tage på ferier og så videre, og der igennem havde de deres *Ruhe* (Dyke, 2001: 207). I denne beskrivelse dukker økonomien også op, hvilket den til dels også gjorde i forhold til det at have et arbejde. Når der ikke er stabilitet i økonomien, er det med til at give usikkerhed og dermed forsvinder den eftertragtede *Ruhe*. En af dem Dyke har interviewet, en ældre kvinde, påstår at hun ikke længere har råd, til at købe de ting hun ser, og at den slags havde hun aldrig oplevet i DDR. I DDR havde penge aldrig været en bekymring (Dyke, 2001: 105). At det er en ældre kvinde, der påpeger penge som et problem, kan skyldes at det i særdeleshed var de lidt ældre, der blev ramt af arbejdsløshed. Dyke beskriver, at det var dem, der var i slutningen af 40'erne og 50'erne som særligt blev ramt idet, at de var for unge til pension, men for gamle til omskoling (Dyke, 2001: 109). Dertil kommer også den forskel, der er mellem generationernes opfattelse af deres arbejde i DDR. I bogen præsenteres der to modsætningsfyldte udtryk: "*vi arbejdede hårdt*" vs. "*vi arbejdede aldrig hårdt*". Denne markante forskel tilskriver Dyke generationerne (Dyke, 2001: 163). De unge synes ikke de lavede så meget, mens de ældre generationer så sig selv som hårdtarbejdende i den socialistiske stat, dog tilføjes det også, at hvilket job man havde spillede en rolle for opfattelsen.

Foruden alder var en anden vigtig faktor i oplevelsen af *die Wende*; køn. Kvinder blev dårligere stillet i forbindelse med genforeningen. Særligt de enlige mødre blev ramt beskriver Dyke (Dyke, 2001: 111). Grunden til at kvinder blev ramt var på grund af de ændringer der kom i forhold til børnepasning og de daglige udgifter, og mange kvinder stod med kun én indtægt.

Dyke kommer i bogen også ind på, at der også er oplevelser af *die Wende*, som hverken bygger på køn eller alder, nemlig den personlige baggrund, som er vigtig for hvordan de håndterede og oplevede perioden (Dyke, 2001: 246). Med en personlig baggrund skal der forstås både familieforhold og politisk tilknytning. Nogle af dem Dyke talte med havde et dybt had til russerne, og derigennem også kommunismen, og var derfor yderst lettede da *die Wende* fandt sted (Dyke, 2001: 135). På den anden side var der dem, der havde sympatiseret med kommunismen og som havde støttet den. De blev langt hårdere ramt af omvæltningerne, og blev ifølge Dyke traumatiseret af Vestens hurtige indrykning. Det samme gjorde sig også gældende for dem, som havde haft det ambivalent med kommunismen (Dyke, 2001: 51). En af de interviewede, der var medlem af SED, så *die Wende* som et nederlag. Det var ikke fordi han ønskede, at DDR forblev som det var, men han havde håbet på en langsom genforening (Dyke, 2001: 238).

Uanset hvad standpunkt folk havde og hvordan de umiddelbart oplevede perioden, bemærker Dyke, at alle østtyskernes minder og erfaringer bliver noget nær ubrugeligt, i forbindelse med overgangen til det kapitalistiske Vesten. I en langsom proces lærte de at begå sig i den, for dem, nye verden, og fik tillært sig de færdigheder, der er nødvendige for at kunne klare sig (Dyke, 2001: 136-137)

En sidste vigtig pointe som Dyke kommer med i forhold til oplevelsen af perioden, er at ingen vidste hvad der ville ske. Ville Gorbatsjov indsætte russiske tanks, eller ville der ske det samme i DDR som i Kina, hvor oprørerne blev slået? Netop den usikkerhed er en vigtig del af oplevelsen, for de vidste ikke hvordan i morgen ville se ud, og vidste ikke at det ville blive en fredelig revolution (Dyke, 2001: 218).

Hos Dyke er der et fokus på hvad alder gør ved oplevelsen af tiden i DDR, og minderne om tiden, det samme gør sig gældende hos Gerber, som vil blive præsenteret nedenfor. Gerber har beskæftiget sig med unge, hvor Dyke har interviewet både unge og gamle, og det er måske også derfor at Gerber ikke kommer ind på begrebet *Ruhe*, som fylder meget hos Dyke. De to forfattere adskiller sig også på det punkt, at Dyke ikke i samme udstrækning som Gerber kommer ind på følelsen af at være andenrangsborger, og det at føle sig mindre værd end vesttyskerne. Årsagen til dette skal måske findes i de to forskellige tilgange, der har været hos forfatterne, hvor Gerber fokuserer på forholdet mellem Øst og Vest, hvor det ikke er med hos Dyke. Til gengæld fokuserer Dyke på tilhørsforholdet til kommunismen, hvilket ikke bliver benævnt direkte hos Gerber, der dog kort kommer ind på hvor meget eller hvor lidt de unge blev presset til at deltage i statsorganiserede fritidsaktiviteter, og dermed perifert berører hjemmets holdning til staten og kommunismen, men Gerber kommer ikke i dybden med familiens standpunkt, som Dyke gør. Med de overordnede forskelle og ligheder mellem de to forfattere præsenteret, vil der nu følge en præsentation af Gerbers afhandling.

6.2 Sofi Gerber

Sofi Gerber, der er etnolog, har skrevet afhandlingen: "Öst är Väst men Väst är bäst – Östtysk identitetsformning i det förenade Tyskland" på universitet i Stockholm. Afhandlingen handler om identitetsdannelse hos tidligere østtyskere, der alle er født omkring 1970'erne, og dermed var unge under *die Wende*.

Selvom afhandlingen bygger på interview med personer, der var unge ved Murens fald, berører afhandlingen alligevel også en lidt ældre del af befolkningen i Østtyskland i kraft af interviewdeltagernes forældre. Selvom forældrene ikke selv deltager, så er de en vigtig del af informanternes liv på det pågældende tidspunkt, og derfor kommer der også informationer frem om dem. Der beskrives blandt andet hvordan et forældrepar så tilbage på tiden før murens fald med et stort savn, og talte om hvordan alting var bedre før. Det der var bedre før, var den lighed, der var mellem mennesker når det handlede om penge og så det faktum, at penge ikke var en grund til bekymring. Gerber påpeger i forbindelse med disse beretninger, at det efter Murens fald var de ældre østtyskere der mistede deres job, hvilket kan forklare, hvorfor de ser tilbage på DDR som noget bedre (Gerber, 2011: 57-58).

Hvor forældregenerationen bliver ramt af forandringerne, står den unge generations oplevelser som en kontrast. Gerber beskriver hvordan de unge er i en transformationsproces hvor de er ved at frigøre sig fra deres forældre, og i den forbindelse er langt mere fleksible i forhold til de forandringer som samfundet undergår (Gerber, 2011: 122). Ligeledes beskrives det hvordan de unge selv opfatter sig som dem, der kunne drage flest fordele af forandringerne, herunder i særdeleshed af den øgede frihed der fulgte med (Gerber, 2011: 123). Senere i afhandlingen kommer Gerber tilbage til de fordele, som de unge får gennem *die Wende* og genforeningen, og her beskriver hun, hvordan de fik muligheden for at forme deres liv under nogle helt anderledes forudsætninger, end de unges forældre havde haft. Selvom de unge var vokset op under det socialistiske diktatur, nåede de aldrig at blive lige så satte i systemet og strukturerne som forældrene (Gerber, 2011: 214). Det at de unge er i en transformationsproces, og ikke er satte, er blandt fordelene, men der er også ulemper for de unge, eftersom at de har skulle navigere i det nye system uden støtte fra baglandet, der havde det endnu svære med de nye strukturer. Flere af informanterne beskriver det som en fordel, sidenhen at have lært at klare sig selv, og ser det som en styrke, de har kunne bruge fremadrettet i deres liv (Gerber, 2011: 229).

Da Muren faldt og det blev muligt for østtyskerne at tage på besøg i Vesttyskland, havde de mulighed for at modtage begrüßgeld (velkomstpenge), som de så kunne bruge i de vesttyske butikker. Der var mange østtyskere, der tog imod dette tilbud, men flere giver udtryk for, at de ikke ville tage imod pengene den dag i dag. Årsagen til at de ikke ville gøre det igen skyldes, at de føler, at det at tage imod pengene, placerede dem i en underlegen position i forhold til vesttyskerne (Gerber, 2011: 116).

Det at føle sig mindre værd end vesttyskerne, kommer også til udtryk i andre situationer igennem afhandlingen. Der er en oplevelse af, at man i processen med at skabe et land favoriserer alt, der var vesttysk, mens at alt der var af østtysk oprindelse, blev forkastet og set på som dårligere end det fra Vesttyskland (Gerber, 2011: 125). Netop denne favorisering af alt, der var vesttysk, gav østtyskerne en oplevelse af en asymmetrisk genforening. For flere af informanterne påpeger, at ikke alt i DDR var dårligere end det, der var i Vesttyskland, og at en genforening ikke nødvendigvis havde behøvet at betyde det ene systems sejr og det andet systems nederlag (Gerber, 2011: 130-131). Dog er der også informanter, der mener, at man må huske på, at man ikke bare kan bede om det bedste fra begge verdener, jobsikkerheden fra Øst og så forbrugersamfundet fra Vest. Alt har så at sige sin pris (Gerber, 2011: 132).

Det er ikke kun på det statslige plan, at østtyskerne oplever at blive forfordelt, det gælder også på arbejdspladsen. I forbindelse med genforeningen var der et syn på østtyskerne som nogle, der var dummere og mere inkompetente end deres vesttyske naboer, og dette var medvirkende til, at en række østtyskere mistede deres job til fordel for vesttyskere. Dette var i særdeleshed tilfældet på prestigefyldte eller ledende stillinger, herunder bliver der nævnt borgmestere, akademikere og professorer som eksempel (Gerber, 2011: 127-128, 212). En forklaring på at der skete så store udskiftninger på den type stillinger kan måske findes i, at man ikke ønskede kommunister skulle besidde den type jobs efter genforeningen. I afhandlingen kommer der en sammenligning mellem jagten på kommunister og jagten på hekse. Østtyskerne skulle bevise, at de ikke var kommunister, og at de ikke havde arbejdet for STASI, man skulle bevise sin uskyld, og indtil man kunne det, blev man suspenderet. I mellemtiden blev pladsen besat af en anden, typisk en vesttysker, og hvis man så kom tilbage og kunne bevise sin uskyld, så var ens job ikke længere ens, idet at pladsen var besat, beskrives det i afhandlingen (Gerber, 2011: 128). Her kommer østtyskerne igen til at fremstå som andenrangsborgere, og de manglede kompetencerne til at kæmpe sig ind på jobmarkedet, som var fulgt med genforeningen (Gerber, 2011: 129).

Det at føle sig som andenrangsborger kommer også til udtryk gennem det, at østtyskerne føler sig stemplet. Vesttyskere bliver altid anset for at være vesterlændinge mens, at de tidligere østtyskere kun bliver set som vesterlændinge såfremt, at de opfører sig som vesterlændinge. Der er altså trods genforeningen en forskel mellem at være født på den ene og den anden side af Muren (Gerber, 2011: 232).

Måden hvorpå østtyskere bliver set på af andre, kommer også frem et andet sted i afhandlingen. Her beskriver Gerber hvordan, at østtyskerne bliver set på som taberne i genforeningen, dette skyldes i særdeleshed den øgede arbejdsløshed, som fulgte i det tidligere DDR. At føle sig som tabere, er dog ikke noget informanterne i projektet kan nikke genkendende til, tværtimod tager de afstand til dette i forhold til dem selv (Gerber, 2011: 212). Østtyskerne er nødt til at leve med, at de bliver set på som taberne i forhold til vesttyskerne, af folk som ser det udefra, og er blevet nødt til at håndtere dette i deres identitetsdannelse, også selvom de ikke nødvendigvis selv føler sig som taberne skriver Gerber (Gerber, 2011: 232).

Det er ikke kun det at blive set ned på, der kan være svært for de tidligere østtyskere, også det at have sine minder omkring tiden før *die Wende* er problematisk. De kan blive beskyldt for at være '*ostaligiske*' og der er sket en kommercialisering af tidligere øst-produkter, hvor at vest-produkter blot bliver set som

produkter. Informanterne giver udtryk for, at de gerne vil have deres minder i fred uden, at der skal profiteres på det eller sættes label på (Gerber, 2011: 228).

I afhandlingen beskrives det også, at det er svært for de tidligere østtyskere at tale om deres barndom og tid i DDR uden at tage stilling til DDR og SED. Grunden til det er, at store dele af livet var koncentreret om statsaktiviteter. Det var skole, fritidsaktiviteter, job og meget mere, der var direkte forbundet med staten. Så hvis informanterne skal fortælle om hvordan deres skoletid var, eller hvad de godt kunne lide at lave i fritiden, bliver de på den ene eller anden måde nødt til at forholde sig til, og positioneres sig i forhold til staten (Gerber, 2011: 69).

I det følgende afsnit vil Michael Schmitz blive præsenteret, og hvor Dyke og Gerber beskæftiger sig med interview og personlige beretninger, så beskæftiger Schmitz sig med den mere overordnede psykologi i forhold til perioden omkring *die Wende*. Alle tre er enige om, at arbejde er vigtigt for folk, og betyder meget for deres velbefindende. Schmitz argumenterer blot for dette gennem psykologiske teorier og undersøgelser, hvor Dyke og Gerber bruger de udsagn de får i deres interviews. Hvor Dyke og Gerber kommer ind på forskellene i generationer, nævner Schmitz som den eneste af de tre, den betydning det har for børn, at forældrene er under pres i denne periode, og dette vil blive beskrevet i det følgende.

6.3 Michael Schmitz

Michael Schmitz, der står bag bogen *Wendestress – "Die psychosozialen Kosten der deutschen Einheit"* (oversat: de psykosociale omkostninger af den tyske genforening), har studeret tysk ved universitet i Duisburg, har en master i internationale relationer fra universitet i Chicago og har læst psykologi ved universitet i Wien. Han har desuden arbejdet som journalist og korrespondent for ZDF (vesttysk tv-station) i DDR, samt været ansvarlig for ZDF afdelingen i Wien.

I bogen *Wendestress* beskæftiger Michael Schmitz sig med østtyskernes reaktion på Murens fald og genforeningen i et psykologisk perspektiv.

I starten af bogen beskriver Schmitz, at østtyskerne efter *die Wende* blev konfronteret med nye udfordringer, og at disse udfordringer for flere følte som en belastning. Disse belastninger var af en sådan karakter, at de kunne udmønte sig i såvel psykosomatiske som somatopsykiske lidelser. Disse to betegnelser dækker over det at blive fysisk utilpas på baggrund af psykisk ubehag (psykosomatisk), og så at blive psykisk utilpas på baggrund af fysisk ubehag (somatopsykisk) (Schmitz, 1995: 25). Udfordringerne som Schmitz nævner, kommer i forbindelse med overgangen fra socialismens sammenhold til konkurrencestatens individualisme. Det at omstille sig til en så markant anderledes samfundsstruktur er svært. Østtyskerne kom fra et samfund, hvor staten styrede alt i deres liv, lige fra uddannelse, job til ferier og vareudbud, og blev kastet ind i et samfund, der krævede, at man tog ansvar for sig selv og sit liv (Schmitz, 1995: 25). Hele denne proces med at omstille sig, blev ikke nemmere for østtyskerne, i kraft af at det hele gik så stærkt som det gjorde. De erfaringer og kompetencer østtyskerne før havde gjort brug af, kunne ikke længere bruges eftersom, at de arenaer de var nyttige i forsvandt, og samtidigt skulle de tillære sig de nye kompetencer som var nyttige i konkurrencestaten (Schmitz, 1995: 25).

Schmitz bruger i bogen begrebet *Wende-eufori*, som er den eufori som mange oplevede i kraft af Murens fald og perioden efter. Netop *Wende-euforien* gjorde, at mange østtyskere havde store forventninger, til hvor godt det hele nu ville blive, og måske var nogle af forventningerne sat for højt. Ikke alle oplevede de positive forandringer i deres liv de havde håbet på, og den skuffelse siger Schmitz, er med til at stress

(Schmitz, 1995: 27-28). Så selvom det umiddelbart synes godt at komme fri af socialismens diktatur, var det ikke ubetinget en positiv oplevelse.

Et af de områder hvor flere ikke oplevede en forbedring i deres liv, var i forhold til deres arbejdssituation. I DDR var der ingen arbejdsløshed, men det var noget af det, der fulgte med i løbet af *die Wende* og genforeningen. Det at sikkerheden, i forhold til at have et arbejde, forsvinder, er med til at udløse stress hos de voksne i den arbejdsdygtige alder. Den stress påvirker ikke kun de voksne, men påvirker hele familien. I bogen beskrives det, hvordan børn giver udtryk for den anspændte atmosfære, der er hjemme hos dem, og det skyldes, at forældrene er under pres, enten fordi de har mistet deres job, eller fordi de frygter at miste det. Det er ikke kun det finansielle, der ligger til grund for dette pres, det handler ifølge Schmitz også om selvværd og det sociale, der følger med at være i arbejde (Schmitz, 1995: 126). Senere i bogen uddyber Schmitz hvad arbejdsløshed har af betydning. Med arbejdsløsheden følger der en række sociale følger, der går ind og begrænser efteruddannelse, fritidsaktiviteter og deltagelse i det kulturelle liv. Netop disse begrænsninger opleves af mange som en deprimerende deklassificering (Schmitz, 1995: 137). Det handler ikke blot om, at selvværdet og selvtiliden rammes i kraft af, at ens evner ikke længere kan bruges eller anses for at være forældet, det går også ind og rammer hele ens privatliv. Schmitz referer til et studie af Heinz Häfner, der omhandler konsekvenserne af arbejdsløshed. Her bliver det påvist, at arbejdsløshed påvirkede alle dele af samfundets sociale liv, bibliotekerne blev ikke brugt mere, folk deltog ikke i politiske debatter og børnene til de arbejdsløse fik angst for fremtiden. Al den frihed, der opstod i kraft af ikke at skulle på arbejde, bliver i undersøgelsen kaldt en tragisk gave, grundet den negative påvirkning på de arbejdsløses liv (Schmitz, 1995: 138).

At børn bliver angste for fremtiden, er ikke den eneste måde børnene bliver berørt på. I bogen henvises der til en undersøgelse, hvor elever er blevet spurgt til deres skolegang og deres oplevelse heraf, og her giver 35% udtryk for, at de har problemer med det nye skolesystem, som er kommet efter genforeningen (Schmitz, 1995: 126).

Det er ikke kun udefra kommende påvirkninger, der har betydning for oplevelsen af *die Wende*. I bogen beskriver Schmitz hvordan, at folks personligheder spiller en vigtig rolle i forhold til stresshåndtering. Der findes personer, der er rigide og som trives i et rigidt system som det, der var i DDR, og for hvem det at skulle omstille sig er yderst stressende. Hvor der på den anden side findes personer, der er langt mere fleksible, og langt nemmere finder nye strategier til at begå sig (Schmitz, 1995: 132). I forlængelse heraf taler Schmitz om en tillært hjælpeløshed, som forstærker de negative følelser og den stress, som opstår ved store forandringer som *die Wende*. Det at være oplært i ikke at tage ansvar for sig selv, det at blive straffet for at skille sig ud, har lagt dybt i flere østtyskere, og har gjort det svært at bryde med de gamle mønstre, da det er forbundet med angst (Schmitz, 1995: 133).

Alle mennesker udvikler systemer, for at kunne fungere i verden, det er igennem disse systemer, at mennesker håndtere de mange informationer, de får fra omverden. Disse systemer bygger på personlige erfaringer og erindringer, og bliver udbygget gennem de oplevelser, mennesker har igennem et helt liv. Det er muligt at ændre på disse systemer, men det afhænger ifølge Schmitz, af hvilke erfaringer og minder man har med sig (Schmitz, 1995: 129). Når der sker ændringer i forhold til det system mennesker arbejder efter, kan det enten vise sig positivt idet at personen, der oplever forandringer anslår, at begivenheden er gavnlig, og vil derfor forbinde det med positive følelser som glæde, stolthed eller måske lettelse. Hvor der på den anden side vil være dem, som oplever, at deres ambitioner og mål bliver truet af begivenheden, og derfor oplever negative følelser som ærgrelse, angst eller skyld. Begivenheden vil opleves som et angreb på personens identitet, og den slags angreb på selvopfattelse og identitet, vil opleves som stress (Schmitz, 1995: 130).

De strategier og systemer som østtyskerne før havde gjort brug af, mistede i forbindelse med *die Wende* deres funktion, fordi de sociale strukturer og normer forandrede sig. Det gav dem udfordringer som tidligere nævnt i afsnittet. Schmitz beskriver hvordan, at de som ikke hurtigt tillærer sig nye strategier og systemer, som passer til de nye normer og strukturer, vil miste orientering og sikkerhed (Schmitz, 1995: 135). De som oplever at deres erfaringer er ubrugelige, kan stå i den situation, at de oplever at have mistet deres egen fortid, de har altså mistet deres identitet. Schmitz lægger også vægt på at det ikke er muligt for alle, slet ikke fra DDR, at kunne udvikle sig og omstille sig (Schmitz, 1995: 136).

Den måde hvorpå Schmitz beskriver hvordan at mennesker reagere på de udfordringer de bliver stillet overfor, med udgangspunkt i de ting de har lært i fortiden. Dette relaterer godt til teorien om historiebevidsthed, som er en af de teorier som vil blive brugt i projektet til at forstå hvordan borgerne i DDR oplevede perioden. Historiebevidstheden arbejder med hvordan at de tanker og fortolkninger man har gjort sig om fortiden, har betydning for hvordan man agere i nutiden, og hvordan man tænker om fremtiden. På samme måde passer det Schmitz skriver om stress og ubehag også godt med Durkheims teori om anomi, som vil være den anden bærende teori i projektet. Så selvom Schmitz ikke selv beskriver den stress og det ubehag som folk oplever i perioden på grund af de strukturelle ændringer der finder sted i samfundet, stemmer dette overens med hvad Durkheim kalder anomi. Og netop anomi og historiebevidsthed er det som det følgende teori afsnit vil beskæftige sig med.

7. Teori

7.1 Anomi

Émile Durkheim (1858-1917) er en af de klassiske sociologer, i 1902 kom han til Sorbonne universitet og blev professor i 1906, er blandt dem der har sat det stærkeste præg på nyere sociologisk forskning (Durkheim, 1997: 7). Selvom det er Auguste Comte der navngav sociologien i 1830'erne og har formuleret nogle principper for udformningen af sociologi, så er det først senere at sociologien for alvor vinder udbredelse og anerkendelse. Det sker i forbindelse med de omvæltninger og opbrud, der sker i Europa med overgangen fra det traditionelle samfund til industrisamfundet. Med industriens fremgang kommer såvel økonomiske som politiske kriser også tydeligere til udtryk, og forskellen mellem arbejderklassen og de rige er også blevet tydelig. Det er disse udviklinger og opbrud, der bliver omdrejningspunktet for de sociologiske undersøgelser. Sociologerne ville med andre ord se hvad udviklingen og opbrud med normer gjorde ved mennesker (Andersen, 2011: 23).

Durkheim er en af de sociologer der går i gang med at se på de udviklingstendenser, der er i samfundet, og han gør brug af kvantitative undersøgelser af selvmord, ikke til at sige noget om individet, men til at sige noget om samfundets betydning for individet (Andersen, 2011: 23-24). Hans værk *Selv mord* udkom første gang i 1897, og hører til blandt de mest anerkendte sociologiske værker, før det havde han udgivet to andre bøger: *Samfundets arbejdsdeling* og *Den sociologiske metode* (Durkheim, 1997: 7).

Durkheim ser på selvmordet som en handling, der handler om integration og disintegration i forhold til samfundet. Enten er individet kommet ud af trit med samfundet, eller også er der sket en forstyrrelse af selve samfundet og dets normer. (Durkheim, 1997: 9).

Durkheim har opdelt selvmord i tre kategorier; det egoistiske, det altruistiske og det anomiske.

Det egoistiske selvmord handler om at være for langt væk fra fællesskabet, og derigennem få sin vilje svækket. Denne type selvmord sker, når mennesker er for svagt integreret i samfundet, det er med andre ord de ensomme og outsiderne, der begår denne type selvmord (Durkheim, 1997: 9). Det altruistiske selvmord er noget nær modsætningen til det egoistiske, her er individet for stærkt integreret i samfundet, og er mere eller mindre tvunget til at give sit liv for fællesskabet. Her forsvinder individet ind i fællesskabet, og mister dermed sig selv. Forfatteren bruger billedet af et bål, som holder samfundsmedlemmerne varme, hvor bålet er fællesskabet. Kommer medlemmerne for langt væk fra bålet (fællesskabet), fryser de ihjel, hvilket skal ses som det egoistiske selvmord, og kommer de for tæt på bålet, bliver de forbrændt, hvilket er det altruistiske selvmord (Durkheim, 1997: 9-10). Den tredje type er det anomiske selvmord, som er det, der er det mest interessante i forhold til dette projekt, som handler om, at individet bukkes under for et formløst samfund, hvor normer og værdier er forsvundet eller er under kraftig forandring (Durkheim, 1997: 10).

I projektet vil der ikke blive set på selvmordstendenser idet, at der ikke er pålidelige kilder fra DDR om selvmordsraten, og det er heller ikke selve selvmordet, der er interessant, det interessante ligger i hvordan Durkheim taler om samfundets indflydelse på individer i både fremgangstider og når det går den anden vej, det er med andre ord anomibegrebet som vil være det interessante.¹ Som sociolog er Durkheim interesseret i de love der regulerer samfundet. I Durkheims anomiteori ligger der en antagelse om at det er strukturerne i samfundet der påvirker mennesker. I en strukturorienteret tilgang analyseres udviklingen i normer, regler og institutioner, men til gengæld vil der ikke være nævneværdigt fokus på aktøren (Alsted, 2001: 55).

Durkheim kommer med en påstand om at økonomiske kriser påvirker selvmordsraten. Når der er økonomiske kriser, stiger antallet af selvmord, og han underbygger denne påstand med en række eksempler fra slutningen af 1800-tallet (Durkheim, 1997: 126). Skulle der være en sammenhæng mellem antallet af selvmord og den økonomiske situation, må det forventes, at antallet af selvmord ville være lavere ved fremgangstider inden for økonomien. Dette finder Durkheim dog ikke i sine undersøgelser, tværtimod finder han at antallet af selvmord er stigende, når økonomien i samfundet er i fremgang (Durkheim, 1997: 127). Det er dermed ikke forværring i livsvilkår, der får selvmordsraten til at stige, for en lignende stigning ses når et samfund opnår en større velstand, og forklaringen på dette mener Durkheim ligger i, at det er den ubalance, som opstår i samfundet, der får selvmordsraten til at stige (Durkheim, 1997: 130). Her er det tydeligt at Durkheim er interesseret i strukturen. Det er ændringerne i samfundet som påvirker mennesker til at begå selvmord, og det er strukturerne der bliver det Durkheim fokuserer på. Det er ikke den enkelte aktør der er i fokus, men derimod de overordnede linjer (Alsted, 2001: 55).

Mennesker har en række behov som de skal have opfyldt for at kunne eksistere og blive lykkelige, men kræver mennesker mere end hvad der kan efterkommes, eller kræver noget andet end det som de kan få, så vil mennesker opleve et ubehag og føle sig krænket, og det vil gøre livet til en plage. Når et behov ikke bliver opfyldt, vil behovet blive svagere og svagere og da behovet for at leve, er et resultat af andre behov, vil lysten til livet også blive svækket (Durkheim, 1997: 130-131). Durkheim påpeger, at mennesker adskiller sig fra dyr ved at have behov for mere end blot mad og ly, mennesker har også behov for at opleve en balance i livet. Der er en naturlig grænse for hvornår man er mæt, og dermed kan overleve, men der er ikke på samme måde i naturen sat en grænse, for hvor meget luksus og velvære mennesker har ret til, eller krav på. Det ligger i den menneskelige natur at stræbe efter mere end det man har, og det er ikke muligt for mennesker selv at begrænse dette bundløse hul af ønsker. De grænser og rammer skal komme udefra, og

¹ Det er siden kommet frem i undersøgelser af blandt andet Henry & Short fra 1954, at selvmord ikke påvirkes lige meget af økonomisk fremgang og økonomisk nedgang. Anomibegrebet mister dermed noget af sit grundlag.

hvis ikke de kommer udefra, vil mennesker opleve et stort ubehag. Når der ingen grænser og rammer er, vil mennesket befinde sig i det Durkheim kalder en anomisk tilstand (Durkheim, 1997: 131). Hvis der ingen grænser er for hvad man kan opnå, vil det ikke være muligt at komme i mål, og dermed vil man ikke opleve den glæde og tilfredsstillelse der er ved at opnå et mål. Durkheim beskriver det med at man kan arbejde hele livet, men når man stopper op og ser frem, vil det føles som om at man blot har gået på stedet, og ikke er kommet nogen vegne (Durkheim, 1997: 132).

For at undgå dette ubehag og den plage det er ikke at få tilfredsstillelse i forhold til det psykiske i livet, skal der være en kraft, som fungerer på samme måde som menneskets krop gør i forhold til det fysiske i livet (herunder mad og søvn) (Durkheim, 1997: 132). Rammerne skal sættes af en autoritet som mennesker ikke er bange for, men som de derimod respekterer, og derfor spontant vælger at underlægge sig. En sådan autoritet er samfundet. Durkheim mener, at samfundet er det eneste, der besidder den moralske magt over individerne som det kræver, for at kunne fastsætte love og grænser. Desuden er samfundet den eneste instans som er i stand til at fordele ressourcer og belønninger til fællesskabets bedste (Durkheim, 1997: 133). Igennem historien er det set hvordan, at samfundet er med til at skabe et hierarki, hvori der blandt medlemmerne af samfundet er enighed om, hvad værdien er af forskellige tjenester. Der er også enighed om hvor højt forskellige klasser i samfundet kan stige, og på den anden side hvor langt man kan falde, før man mister anseelse. Disse øvre og nedre grænser, er forskellige for arbejderen, direktøren, funktionæren og ekspedienten. På samme måde vil samfundet også altid dømme en rig, der lever som en fattig, men også vil dømme en rig der lever i voldsom overflod. Dertil kommer dog at tolerancen for at ødsle penge væk er større i tider med moralsk opløsning (Durkheim, 1997: 133). Der er dermed en slags uskrevet lov i samfundet, om hvordan levestandarden for forskellige grupper skal være, og deri også hvor højt man må stræbe, og hvor langt man må synke. Denne lov, og indbyggede skala, er imidlertid ikke uforanderlig. For samfundets økonomiske situation er ikke konstant. Det som i en periode er overflod, vil i en anden periode blive anset som værende hverdagskost. Efterhånden som en bestemt gruppe i samfundet tilskrives en velstand, vil denne velstand med tiden blive en nødvendighed i gruppen (Durkheim, 1997: 134). Dette ser vi fx i moderne tid med fjernsyn, som startede med at være en luksus for de rige og velhavende, men som siden er blevet om ikke en nødvendighed, så i hvert fald tæt på allemandseje.

Mennesker vil forsøge at opnå det niveau som er forventet og accepteret af samfundet, og når dette er nået, vil det give en ro og en glæde hos mennesket. Det ligger dog i menneskers natur at stræbe efter mere, selvom at man er noget til dette ligevægtpunkt som Durkheim kalder det. Men når et menneske stræber efter mere, når det har nået ligevægtpunkt, vil det ikke medføre fortvivlelse, såfremt det ikke lykkedes at nå det efterstræbte mål, i kraft af, at man ikke oplever at miste alt (Durkheim, 1997: 134). Dertil kommer dog det forhold, at en sådan ro og glæde ved det niveau, som er sat af samfundet, kræver at mennesket acceptere og anerkender sin egen position i samfundet. Hvis arbejderen ikke føler at han burde være arbejder, vil han ikke være i stand til at være tilfreds med niveauet som normalt accepteres for arbejdere. Derfor skal der i samfundet også være regler for social mobilitet, som er med til at sikre at mennesket ikke føler sig forkert placeret i samfundet. (Durkheim, 1997: 135).

Når nu at samfundet fungerer som det, der sætter rammerne og grænserne for menneskers endeløse ønsker og krav, hvorfor er det så, at selvmordsraten stiger under kriser? Det er fordi samfundet mister sin indflydelse midlertidigt når ligevægten i samfundet forskubbes af kriser, uanset om kriserne medfører velstand eller økonomisk nedgang. Og når ligevægten ikke er til stede, opstår der anomi idet, at normer, rammer og grænser ikke længere er de samme (Durkheim, 1997: 136).

Ved økonomiske kriser hvor levestandarden falder, vil der ofte ske det, at der sker en generel deklassering i samfundet, hvor mennesker vil få en lavere social status end de tidligere har haft. De krav som tidligere var

rimelige for dem, er blevet urimelige, og de må derfor indskrænke deres behov. Menneskene skal vænne sig til en ny orden, men det tager tid for samfundet at lære menneskene at tilpasse sig de nye forhold, og de anstrengelser der følger med. Det vil derfor føles uudholdeligt for menneskene, eftersom at de ikke støttes i at tilpasse sig den nye situation, og oplever anomi (Durkheim, 1997: 136-137). På den anden side er der den situation hvor der sker en stigning i magt eller rigdom. Her forandres livsvilkårene, og de gamle normer og rammer passer ikke længere, og træder dermed ud af kraft. På samme måde som det tager tid at vænne sig til dårligere vilkår, tager det også tid at vænne sig til de bedre vilkår. Også her tager det tid, før at samfundet igen er klar med nye rammer. Dermed er der en periode uden regler og rammer, hvor der er frit spil for ønsker og krav, og så opstår ubalancen, som medfører ubehag. Anomi-tilstanden bliver i sådanne tilfælde forværret, idet at menneskets selvdisciplin til at styre sine ønsker, krav og behov er mindre, i en situation, der kræver ekstra stor selvdisciplin. (Durkheim, 1997: 137). Når der sker en stigning i magt eller velstand, forsvinder loftet for hvor højt man kan komme, og som tidligere nævnt, evner mennesker ikke selv at sætte begrænsninger. Derfor bliver det i en sådan situation umuligt at tilfredsstille ambitionerne, og det vil være et kapløb mod det uopnåelige. Eftersom der ikke er noget reelt mål at nå, vil der heller ikke være den glæde som er forbundet med at nå et mål, og den eneste glæde mennesker vil opleve i et sådant kapløb, er glæden ved selve konkurrencen og kapløbet, men vil efter kapløbet stå tilbage med en tomhed. Eftersom at hierarkiet som samfundet tidligere havde skabt, er sat ud af kraft, vil alle være deltagere i dette kapløb om det uopnåelige (Durkheim, 1997: 138). I den situation hvor der er velstand og rigdom, og hvor rammerne forsvinder, vil mennesker opleve at der er færre begrænsninger for dem. Dette gør imidlertid det at de begrænsninger mennesket vil støde på, vil føles værre fordi det ikke er vant til at møde begrænsninger, så begrænsninger vil pludselig fremstå som uudholdelige (Durkheim, 1997: 138).

Durkheim kommer også ind på religion som en mulig autoritet i menneskers liv. Kirken havde tidligere en langt større magt over mennesker, end den har den dag i dag, men kirken har udstukket rammer der har beskyttet mennesker mod den anomi som Durkheim påpeger der opstår i samfundet, ved for eksempel økonomiske kriser. Kirken har sat rigdom som noget sekundært, og dermed har de fattige, kunne finde trøst i at efter døden ville de blive kompenseret for den ulighed de havde oplevet i livet, samtidig med at de rige blev mindet om at der var noget større end velstand og materielle goder. Religion opfylder også til dels det krav Durkheim sætter op om, at mennesker skal underlægge sig autoriteten frivilligt og uden tvang (Durkheim, 1997: 138).

7.2 Historiebevisthed

"Ude i badeværelset så jeg mig selv i spejlet. Jeg var i hvert fald ret sikker på, at det var mig selv, for det er jo en kendt sag, at spejle genspejler det, der står foran dem." (Eco, 2005: 16). Sådan lyder det i Umberto Ecos bog hvor hovedpersonen har glemt hvem han selv er, men kan huske alt hvad han nogensinde har lært. Giambattista Bodni kan sin historie på rygraden fra opdagelsen af Amerika til Napoleon, men han husker ikke hvem han selv er i forhold til alle disse begivenheder, og hvad kan man så bruge historie til? Historie er vigtig for mennesker, for mennesker har brug for en fortid, en nutid og en fremtid, hvis de skal kunne fungere, og det er hvad det følgende afsnit skal handle om, nemlig forståelsen af disse tre tiders betydning for mennesker, kendt under begrebet historiebevidsthed.

Bernard Eric Jensen har af flere omgange beskæftiget sig med historiebevidsthed blandt andet i hans bog "Historie – livsverden og fag" men også i et essay "Historiebevidsthed og historie – hvad er det?", og det er med udgangspunkt heri at jeg vil beskrive historiebevidsthed, med henblik på at kunne bruge det i projektets analyse.

Historiebevidsthed er et begreb, der dækker over en forståelse af hvordan mennesker lever i tid. Mennesker vil altid have en fortid, en nutid og en fremtid, så længe vi lever. Den dag vi ikke længere har alle tre dele, er vi ikke længere i live (Jensen, 1996: 5). Men at leve i tid betyder, at vi kun er til stede og lever i nuet, andet er ikke muligt for os. Derfor er der også et element, der hedder proces når man taler om historiebevidsthed. For proces er det, der får skabt en sammenhæng fra nutiden til fortiden og til fremtiden. Tid og proces skal sættes sammen for, at man kan se hvordan, at fortiden såvel som fremtiden er til stede i nutiden på forskellig vis (Jensen, 1996: 5). Så med historiebevidsthed bliver der ikke sat et lighedstegn mellem historie og fortid, for nutiden og fremtiden er i høj grad også vigtig her.

Jensen gengiver et citat af Karl-Ernst Jeismann, som har lavet fire definitioner af historiebevidsthed, hvoraf dette er den der er mest brugt i dag: "*Historiebevidsthed omfatter sammenhængen mellem fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsperspektiver*" (Jensen, 2006: 58).

Når man taler om fortidens tilstedeværelse i nutiden, taler man om erindringer og fortidsfortolkninger. Fortiden er til stede i de minder, man har med sig, og i de tanker og fortolkninger man gør sig om det, som er sket. På den anden side er der fremtiden, som er til stede i nutiden gennem forventninger til dagen i morgen, eller et hvilket som helst andet tidspunkt ude i fremtiden. Historiebevidsthed retter altså opmærksomheden mod, at der for mennesker altid vil være et samspil mellem de fortidsfortolkninger man gør sig, ens nutidsforståelse og så de forventninger man gør sig om fremtiden (Jensen, 1996: 5-6).

Dette samspil fungerer ikke kun den ene vej, men går begge veje. De fortolkninger man gør sig om fortiden, påvirker ens forståelse af nutiden, og derigennem hvilke forventninger man har til fremtiden. På den anden side kan ændringer i ens forståelse af nutiden, også kaldet samtidsforståelse, og ens forventninger til fremtiden, ændre på hvordan fortiden fortolkes (Jensen, 1996: 6). Vores historiebevidsthed indgår som et centralt moment ikke blot i vores liv, men også i vores samliv med andre. Historiebevidstheden indgår som en del af vores sociale videnslager og handlinger, og vi bruger den viden, vi har til at styre vores handlinger. Mennesker er reflekterende, og dette kommer også til udtryk i vores handlinger og i reguleringerne af disse handlinger idet, at vi bruger vores tidligere oplevelser når vi skal handle i nye situationer, mens vi også har fremtiden for øje, dette kaldes også for reflektiv handlingsregulering (Jensen, 1996: 6).

Mennesker er både historiefrembringende såvel som historiefrembragte (Jensen, 2006: 11). Netop det at være historiefrembragte passer også godt med, det Jensen skriver i sit essay om, at mennesker er et historisk væsen, og at vi bliver formet, af den historiske natur vi er i. Den historiske natur kan være forskellig fra sted til sted, og det er med til at gøre mennesker forskellige idet, at den kultur vi vokser op i, er med til at præge vores oplevelser, følelser, tanker og handlinger (Jensen, 1996: 6). Derfor må man tage fat i menneskers kultur, hvis man vil forsøge at forstå og forklare hvorfor mennesker handler, tænker, føler og oplever ting som de gør. Gennem socialisering påvirker kulturen dannelsen af menneskers personligheder og grupper, og på den måde bliver kulturen en del af menneskets natur. Det er ikke kun på individniveau, at kulturen og historien er vigtig, det gælder også hvis man vil forstå grupperes institutioner, væremåder eller livsform (Jensen, 1996: 6).

Det at forstå mennesker og deres kultur er ikke kun relevant for historikere, det er også relevant i samtiden. Mennesker skal kunne tilegne sig og bearbejde viden om samfundet de lever i, hvis de skal være handlingsduelige. Historiebevidsthed er en forudsætning for at kunne fungere i en sociokulturel sammenhæng. Jensen beskriver i den forbindelse, også hvad der kan ske hvis man møder noget, der er fremmet i forhold til ens egen kultur. Møder man noget man ikke umiddelbart kan forstå eller forklare, vil man enten give op og trække sig tilbage, eller så vil man begynde en læreproces med henblik på at kunne sætte sig ind i og forstå hvordan andre tænker, føler og agere. Man skal for at kunne forstå andres ageren,

sætte sig ind i deres historiebevidsthed, altså hvordan deres fortidsfortolkninger, nutidsforståelse og fremtidsforventninger spiller sammen (Jensen, 1996: 7). I eksemplet hvor man møder andre, tager man stilling til, hvorvidt man vil bruge ressourcer på at sætte sig ind i deres kultur og historiebevidsthed, men når det kommer til en selv, har man ikke et valg omkring historiebevidsthed. Historiebevidsthed er ifølge Jensen, ikke noget vi aktivt kan vælge til og fra i vores liv, det er derimod noget som vi ubevidst bruger i vores hverdag, og derfor er der heller ikke nogen mennesker, der er historieløse, eftersom det er en integreret del af vores identitet og liv (Jensen, 1996: 6-7).

Jensen omtaler i sin bog "Historie – livsverden og fag" den tyske historiker Reinhart Koselleck, som en der har arbejdet med historiebevidsthed, blot under andre termer. De termer som Koselleck arbejder med er 'erfaringsrum' som skal forstås som den nærværende fortid, og 'forventningshorisont' som skal forstås som den forestillede fremtid (Jensen, 2006: 59).

Koselleck har skrevet "Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlichen Zeiten" (1979). Forgangen fremtid er et begreb, som dækker over, at fortiden ikke blot er fortid, men også har haft status af at være fremtid og nutid, på samme måde som, at dagen i morgen vil gå fra at være fremtid i dag, til nutid i morgen, og endelig fortid i overmorgen (Jensen, 2006: 59). Koselleck arbejder også med udtrykket "historiske tider" og det er vigtigt at hæfte sig ved flertalsformen af tid. Det er vigtigt for Koselleck, at der ikke er tale om en konstant, når man taler om den måde som fortiden og fremtiden påvirker og spiller ind i nutiden, og det er derfor at han bruger historiske tider, frem for tid (Jensen, 2006: 59). Netop dette samspil mellem fortid, fremtid og nutid kan man ud fra Koselleck sætte op i to idealtyper, hvor der naturligvis er mange mellemformer i det virkelige liv. På den ene side findes der perioder og steder hvor, at mennesker har en forventning om, at dagen i morgen ikke vil se meget anderledes ud end dagen i går, og derfor også lever efter denne forventning. Her lever mennesker i en forestilling om at menneske- og samfundslivet er en mere eller mindre konstant størrelse, hvilket med andre ord betyder, at de ikke agere på baggrund af en indsigt i menneske- og samfundslivets historicitet. På den anden side er der de perioder og steder, hvor mennesker har en forventning om, at dagen i morgen vil være anderledes end dagen i dag. Her agere mennesker, til forskel fra før, på baggrund af en indsigt i den historicitet der er for menneske- og samfundslivet (Jensen, 2006: 59).

8. Redegørelse

8.1 Den politiske udvikling

Gorbatjov var kommet til magten i Sovjetunionen og var begyndt at reformere Sovjetunionen med ord som glasnost og perestrojka. Disse reformer smittede af på andre lande i østblokken, bare ikke DDR. Men befolkningen ønskede ændringer, og efter kommunalvalget i maj 1989 blomstrede oppositionen i DDR som aldrig før (Mählert, 2009: 167).

I sommeren 1989 begynder situationen i DDR at ændre sig. I midten af august overtager Günther Mittag partiledelsen fra Erich Honecker der var plaget af sygdom (han bliver ikke indsat som generalsekretær, men vikariere for Honecker) (Vad m.fl., 1990: 5). Senere i august tillader den ungarske regering, at større grupper DDR-borgere at rejse til Vesten efter, at Ungarn officielt åbnede grænserne i maj måned samme år (Vad m.fl., 1990: 5).

De mange ferieflygtninge og reformerne i Sovjetunionen spiller med al sandsynlighed en stor rolle i forhold til de demonstrationer, der finder sted i DDR i efteråret 1989.

Det er ikke blot gennem demonstrationer at befolkningen gør opmærksom på deres utilfredshed med SED og deres måde at styre landet på. Der bliver dannet en række politiske grupper, som i september ansøger om at blive godkendt som legale grupperinger. Nogle af disse politiske borgerbevægelser var "Nyt forum" og "demokrati nu" (Fulbrook, 2015: 265) og i oktober fulgte "demokratisk opbrud" hvilket blot er for at nævne nogle eksempler (Vad m.fl., 1990: 5). I udgangspunktet blev de nægtet anerkendelse og blev stemplet som værende modstandere af staten, men befolkningen stoppede ikke med at demonstrere og kræve deres ret til at ytre sig (Fulbrook, 2015: 265).

Presset på SED blev større og større i takt med at flere og flere i befolkningen sluttede op om protester. Et tydeligt billede på dette, er mandagsdemonstrationerne i Leipzig, som til trods for at der blev anvendt politistave og masseanholdelser, vandt større og større tilslutning (Mähler, 2009: 173).

Tidligere i DDR's historie og generelt i østblokkens historie, har man set Sovjetunionens støtte når oprør skulle bekæmpes. I DDR så man det i 1953 og i Tjekkoslovakiet i 1968, men i 1989 så man ikke Sovjetunionen yde støtte til at nedkæmpe de demonstrationer, der blev flere og flere af og som tiltrak flere og flere mennesker. Gorbatsjov havde meldt ud, at der ikke længere ville være militant støtte at hente i forbindelse med interne uroligheder, som dem man oplevede i DDR (Mähler, 2009: 175).

Men selvom Sovjetunionen ikke ydede militant støtte, var DDR selv i besiddelse af en hær, og denne stod også klar i forbindelse med en mandagsdemonstration i Leipzig 9. oktober 1989. Militæret stod klar til at opløse demonstrationen med vold, men der var flere højtstående personer, der appellerede til en fredelig afvikling af demonstrationen. Nogle af dem, der appellerede var Kurt Masur, der var dirigent ved Leipziger Gewandhaus, og tre sekretærer ved SEDs regionale ledelse. Appellen havde effekt, og de 70.000 demonstranter fik lov at gennemføre demonstrationen uden militant indblanding. Blot en uge senere var der mere end 100.000, der var på gaden og demonstrere i Leipzig (Mähler, 2009: 176).

Det stigende pres fra befolkningen gik ikke ubemærket hen i SEDs top, og der måtte gøres noget. Den 17. oktober blev Erich Honecker afsat, og i stedet vælges Egon Krenz som ny generalsekretær (Mähler, 2009: 177). Det var ikke kun Honecker der blev afsat, også Günther Mittag (økonomi) og Joachim Herrmann (agitation og propaganda) måtte forlade deres poster (Vad m.fl., 1990: 7).

Det politiske liv fortsætter, og den nye generalsekretær Egon Krenz er på sit første statsbesøg hos Gorbatsjov den 1. november. I forbindelse med besøget drøfter de den politiske situation, og de er enige om at genforening ikke var på dagsordenen (Mähler, 2009: 178).

Demonstranter er dagligt på gaden over hele DDR i en størrelsesorden, der er svær at overse. SED arbejder på at finde en løsning på urolighederne, og den 3. november tillades fri udrejse via Tjekkoslovakiet. I løbet af blot fire dage benytter 48.000 østtyskere sig af denne mulighed, og med dem nåede det samlede antal emigrerede i 1989 op på 180.000 (Vad m.fl., 1990: 8). Egon Krenz, generalsekretæren i SED, udtaler i forbindelse med tilladelsen: "Vi ønsker folkets fulde frihed... Med dette mål tilstræber vi en reform af det politiske system." (Vad m.fl., 1990: 8). Reformeringen af det politiske system skulle ske ved at få en forfatningsdomstol, en forvaltningsreform, en retsstat, civil værnepligt, forbedring af forsyningen, en erhvervs- og uddannelsesreform (Vad m.fl., 1990: 8). Alt dette lovede Egon Krenz, men det stoppede ikke demonstrationerne. I Berlin var der mellem 750.000 og en million på gaden i kampen for demokrati den 4. november, og i mindst ti andre byer var der demonstrationer med mellem 12.000 og 40.000 deltagende (Vad m.fl., 1990: 8). Demonstrationen i Berlin var den største i DDR's historie, og finder sted på Alexanderplatz, hvor demonstranterne kræver presse-, rejse-, ytrings- og forsamlingsfrihed samt frie valg (Mähler, 2009: 178).

Den 6. november offentliggøres et udkast til en ny rejselovgivning, men dette trækkes tilbage allerede dagen efter, grundet offentlig kritik (Vad m.fl., 1990: 8). Kritikken gik blandt andet på at der ikke var nævnt noget om omveksling til udenlandsk valuta, og der stod på bannere ved demonstrationer "*Visa ohne Geld, da lacht die ganze Welt*" (Kettenacker, 2009: 109). Dagen efter tilbagetrækningen af udrejseforslaget, træder hele den østtyske regering tilbage, og den 8. november træder et samlet politbüroet tilbage. DDRs nye ministerpræsident bliver Hans Modrow der tidligere var partichef i Dresden. I samme omgang bliver det annonceret, at der vil komme en ny valglov, som tillod konkurrence mellem partierne, og dermed åbnede op for muligheden for at SED kunne miste en del af sin magt. Dette kom som resultat af at blokpartierne i Folkekammeret CDU, LDPD, NDPD og DBD ikke længere støttede SED (Fulbrook, 2015: 269 & Mähler, 2009: 183).

På et møde den 9. november indrømmer den mangeårige leder af ZK-afdelingen "Planlægning og Finanser", Günter Ehrensperger, at de har levet over evne siden 1973, og at det ville tage 15 år med hårdt arbejde og reduceret forbrug at komme ud af situationen (Mähler, 2009: 178-179). Samme dag, om aftenen, bekendtgøre Günter Schabowski de nye rejseregler. De nye rejseregler tillader alle at søge om udrejse, og der kræves ikke længere en gyldig grund, som rejseanliggender eller familieforhold. Det krævede stadigvæk et pas, hvilket kun 4 millioner borgere havde, og det ville tage uger for at få et pas. Håbet fra regeringen var, at de nye rejseregler ville tage presset fra gaden (Mähler, 2009: 179-180). I løbet af tre dage har over 3 millioner DDR-borgere besøgt Vestberlin og Vesttyskland og der blev udstedt 4,3 millioner visa (Vad m.fl., 1990: 8). Midt i euforien af Murens fald, opgiver grænsevagterne at kontrollere pas og visa, og flere tusinde strømmer frem og tilbage over grænsen denne aften og nat (Fulbrook, 2015: 269).

Herfra begynder ledelseskarrusellen i SED at dreje stadig hurtigere rundt som Mähler så billedligt beskriver det i "DDR's historie". Inden midten af november var næsten alle tidligere topfunktionærer på centralt-, regions- og kreds niveau blevet afløst, SED ledelsen kunne ikke længere forhindre erosionen i deres eget parti (Mähler, 2009: 181). Blandt andet er to medlemmer og to kandidatmedlemmer af det nye politbureau gået af, Günther Mittag og Joachim Herrmann der tidligere bestred topposter bliver ekskluderet af centralkomiteén (ZK), og dette er blot nogle af de udskiftninger der finder sted (Vad m.fl., 1990: 8).

Oven på de første hektiske dage efter Murens fald, ringer Krenz den 11. november til Kohl og beder om penge til at stabilisere situationen i DDR. Kohl fortæller Krenz, at loven forbyder ham at hjælpe, men at de i Vesttyskland heller ikke er interesseret i, at folk forlader DDR. Mindre end en uge efter, var det så Hans Modrow, der i kraft af sin stilling som ministerpræsident, henvendte sig til Kohl og hans regering. Han havde forinden fremlagt en reformplan for Folkekammeret, hvori det fremgik præcist hvor dårlig økonomien var i DDR. Det samarbejde Modrow foreslog til Kohl, var i praksis et ønske om et lån på 15 milliarder DM (Kettenacker, 2009: 111). Kohl og hans regering konstaterede efter en analyse af det Modrow havde fremlagt, at de ikke var interesseret i at yde lånet, da det efter deres mening blot ville konsolidere SEDs magt, og dermed bremse den demokratiske udvikling (Kettenacker, 2009: 112).

Den 28. november samme år kommer Kohl og fremlægger sin 10 punkts plan, som skulle samle Tyskland i en føderation. Denne føderation skulle så i løbet af 5 til 10 år ende ud i en reel genforening af Tyskland (Mähler, 2009: 189). Planen om en forening af Øst- og Vesttyskland afvises dog både af Modrow og af Sovjetunionen, der ikke mener at en forening af Tyskland er på den politiske agenda (Fulbrook, 2015: 273).

Den politiske uro fortsætter i DDR og i begyndelsen af december træder SED toppen tilbage, og der bliver i samarbejde med den kristne kirke lagt op til de rundbordsforhandlinger der frem til næste valg, får indflydelse på politikken i DDR (Kettenacker, 2009: 112 & Vad m.fl., 1990: 10). Samme dag fængsles flere

prominente navne fra DDRs top, herunder Günter Mittag og Harry Tisch, årsagen til anholdelserne og SEDs tilbagetrækning lå i afsløringen af magtmisbrug, svindel og korrupsion (Vad m.fl., 1990: 10 & Naumann, 1998: 67). Det er i forbindelse med dette at Gregor Gysi bliver ny formand for SED og repræsenterer den mere reformvenlige side af partiet. Titlen som generalsekretær bliver ikke brugt om Gysi, eftersom Centralkomiteen har trukket sig tilbage, og et nyt system er ved at blive lagt i DDR (Winkler, 2001: 528).

Det var ikke kun toppen af SED der led under den politiske uro, også i regionerne og på kommunalt plan, var der problemer med at administrere de daglige opgaver, og dette fører til at flere af disse instanser opløser sig selv (Fulbrook, 2015: 272-273).

I midten af december bliver det ved rundbordssamtaler mellem regeringen og oppositionen vedtaget, at STASI skal nedlægges, eller som det hed officielt 'Kontoret for nationalsikkerhed' (Vad m.fl., 1990: 12). Den uro der har været i slutningen af 1989 følger med ind i det nye år, allerede 3. januar truer Neues forum, en af de store oppositionsgrupper, med at forlade rundbordssamtalerne, da regeringen i folkekammeret har fremsat forslag til to nye instanser der skal efterfølge STASI. Regeringen bøjer sig for kravet, og fremover skal lovforslag igennem rundbordssamtalerne, før de kan blive bragt for folkekammeret (Vad m.fl., 1990: 13).

I Kreml står det i slutningen af januar klart, at en genforening er uundgåelig (Mähler, 2009: 190). Samme konklusion når de også til i begge de tyske regeringer, specielt på grund af den store mængde af folk der fortsat flytter fra Øst og til Vest (Kettenacker, 2009: 116). Modrow har været i Moskva og kommer hjem den 1. februar og præsenterer en langsigtet plan for hvordan DDR og BRD skal sammenlægges som to ligeværdige stater, med fælles konstitution og militær neutralitet. I planen var der dog ikke taget højde for at DDR var på randen at et sammenbrud, og derfor var behov for en krisehåndtering (Kettenacker, 2009: 116). Det er også i denne forbindelse at Modrow beslutter at det forestående valg skal afholdes den 18. marts, fremfor som først planlagt den 6. maj (Fulbrook, 2015: 273 & Kettenacker, 2009: 116).

Hvor lang tid der skal gå før Tyskland er forenet forbliver uklart, og man afventer det første frie valg til folkekammeret i DDR. Derfor kom valgkampen i DDR også i høj grad til at handle om hvordan og om hvornår en forening af Tyskland kunne komme på tale (Mähler, 2009: 193). Der er fortsat kræfter i oppositionen i DDR der ikke ønsker en reel genforening, men som havde en tro og et håb for at socialismen kunne forbedres når blot SED ikke længere sad på regeringsmagten (Kettenacker, 2009: 118).

Inden valget var situationen rent økonomisk fortsat problematisk, og Modrow henvender sig igen i midten af februar med ønsket om finansiel støtte. Kohl ville ikke yde støtte så tæt på valget, og slet ikke efter at Gorbatsjov har givet grønt lys til en tysk genforening. Kohl foreslår Modrow en økonomisk union, og Modrow tilslutter sig ideen. Ud af mødet kommer dog en finanspakke på 6 milliarder DM, som skal gå til private virksomheder og udgifter til sygehusvæsenet. Dette satte Kohl og dermed også øst-CDU i et godt lys med kun få uger til valget (Kettenacker, 2009: 119).

I spillet om hvem der skulle lede DDR efter valget, støttede Kohl og CDU deres nye østtyske søsterparti. Øst-CDU og Demokratisk Opbrud samt DSU (Deutsche Soziale Union) gik sammen i Allianz für Deutschland, og endte med tilsammen at få 48% af stemmerne ved valget (Mähler, 2009: 193 & Kettenacker, 2009: 121). Øst-SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) fik knap 22% af stemmerne, men det var ikke kun partierne det handlede om, det var i høj grad også en hurtig økonomisk union og genforening der spillede en vigtig rolle i valget (Kettenacker, 2009: 121 & Fulbrook, 2015, 274-275).

Med valget afgjort var linjen lagt for en hurtig genforening og en monetær union. I april måned indsættes Lothar de Maiziere som premierminister, og der indgås en aftale om en monetær union (Kettenacker, 2009:

xii & Kowalczuk, 2009: 534). Den endelige aftale om den monetære union underskrives den 18. maj, og unionen trådte i kraft 1. juli 1990 (Mählert, 2009: 195).

Noget af det der var vigtigt i forholdet til en tysk genforening, var Frankrig, England, USA og Sovjet, som havde haft forbehold overfor en tysk genforening. Derfor var det ikke kun de to tyske regeringer der skulle diskutere hvorledes en genforening skulle finde sted, det var også et udenrigspolitisk spørgsmål. Siden februar 1990 havde der været forhandlinger mellem de fire sejrsmagter fra anden verdenskrig, og de to tyske regeringer, de såkaldte "to-plus-fire"-forhandlinger, og i juni 1990 lykkedes det at komme til enighed om hvad der skulle til for at de fire sejrsmagter ville tillade en tysk genforening (Mählert, 2009: 196).

Den endelige beslutning om hvordan genforeningen skulle finde sted blev truffet den 23. august 1990, hvor et overvældende flertal i Folketammeret stemte for at DDR skulle indtræde i BRD efter artikel 23 i den vesttyske grundlov per 3. oktober samme år (Mählert, 2009: 197).

Dermed blev der sat punktum for knap et år med politisk urolighed i DDR.

8.2 Den økonomiske udvikling

I løbet af 1989 er den økonomiske situation i DDR blevet gradvist værre, og det ses blandt andet på de vare der er på hylderne, eller som måske snarere mangler. Dette har fået borgerne i DDR til at protestere og i et forsøg på at dæmpe gemytterne kommer Willi Stoph og hans regering med et udspil (Winkler, 2001: 504). I dette udspil forklare Stoph, at situationen vil blive bedre i gennem import og leveringer fra statsreserven. I den ministerielle afgørelse af 19. oktober 1989 fremgår det der vil blive leveret motorkøretøjer til flere brancher samt udstyr og arbejdsredskaber til fødevarerindustrien. Foruden førnævnte skulle der til butikkerne leveres eksotiske frugter, chokolade, en million jeans fra Syrien, to millioner kaffefilterposer, 100.000 sanitetsarmaturer, batterier, bildæk, yderligere 2360 trabanter, 600.000 ure, porcelæn, 2000 farvefjernsyn, 1000 køleskabe, vaskemaskiner, kulbadeovne, videooptagere, lommeregner, motorcykler, briller og fem millioner barberblade (Kowalczuk, 2009: 431). Hvorvidt disse ting nåede frem til forbrugerne og industrien er der ikke nogen beskrivelser af, men sandsynligheden for at DDR kunne importere ret meget mere end det de gjorde var ikke sandsynlig, i forhold til hvad der ellers er beskrevet om DDRs statsøkonomi på dette tidspunkt. Dette ses blandt andet ved det udrejse forslag der blev fremsat, men trukket tilbage efter protester i befolkningen, grundet manglende mulighed for at veksle til udenlandsk valuta. Årsagen til at dette ikke var inkluderet menes at være fordi landet var mere eller mindre bankerot, og derfor ikke havde muligheden for at veksle til fx D-mark (Kettenacker, 2009: 109).

Den 8. november kommer det frem, at den 11. partidags beslutninger og mål ikke er blevet realiseret, og DDR er i en potentiel krise på flere områder. Årsagen til at målene fra 1986 ikke er blevet realiseret, skal findes i at målene er sat med udgangspunkt i urealistiske vurderinger af forholdene og at de økonomiske oplysninger der blev brugt var manipuleret med (Vad m.fl., 1990: 8, 14)

Da grænsen bliver åbnet mellem Øst og Vest, bliver borgerne i DDR budt velkommen i BRD med begrüßgeld (velkomstpenge). Beløbet var 100 D-mark, men selvom det umiddelbart virkede af meget for østtyskerne, rakte beløbet ikke til ret meget mere end en pose appelsiner og lidt slik til børnene (Fulbrook, 2015: 271). Selvom beløbet ikke var så stort igen, betød det alligevel noget at være i besiddelse af den vesttyske møntfod, som var mere stabil end den østtyske mark. Derfor var der også en meget lang kø den 10. november, da statsbanken i DDR gav muligheden for at veksle 15 øst-mark til 15 D-mark (Naumann, 1998: 47). Denne kursveksling var også noget mere generøs end den reelle kurs på daværende tidspunkt.

Den 9. november skulle en kommission under Gerhard Schürer fremlægge deres resultater for Krenz. Kommissionen havde undersøgt den finansielle situation, og var kommet frem til at investeringspolitikken havde været forkert og at virksomheder og fabriksanlæg var håbløst forældede. Det stod også klart at produktiviteten gennem flere år havde været faldende og at socialpolitikken havde været finansieret gennem lån fra Vesten. Resultatet af undersøgelsen viste samtidig at gælden var så høj, at hvis informationen kom ud til omverdenen, ville DDR blive anset som værende ikkebetalingsdygtige (Kowalczyk, 2009: 432). Et bud på hvor lang tid det ville tage at rette op på situationen, var 15 år, hvor forbruget skulle reduceres og hvor der skulle arbejdes ekstra hårdt (Mählert, 2009: 178-179).

Det er måske netop disse oplysninger, der får generalsekretær Krenz til at henvende sig til Kohl få dage senere, med et ønske om økonomisk støtte. Kohl og hans regering er ikke interesseret i en optrapning af de begivenheder, der har fundet sted i løbet af de få dage Muren har været åben, hvor mange har søgt ophold i BRD. For at den vesttyske regering ville støtte DDR finansielt, krævede de, at der skulle gennemføres reelle politiske og økonomiske reformer. Sådanne reformer havde den vesttyske regering dog ikke tillid til, at Krenz ville gennemføre, da man anså ham for at tilhøre den hårde linje i partiet (Kowalczyk, 2009: 432). Mindre end en uge efter, var det så Hans Modrow, der i kraft af sin stilling som ministerpræsident, henvendte sig til Kohl og hans regering. Han havde forinden fremlagt en reformplan for Folketammeret, hvori det fremgik præcist hvor dårlig økonomien var i DDR. Igen blev det et nej fra Kohl og den vesttyske regering, der frygtede, at 15 milliarder D-mark, som var det der blev bedt om, ville stoppe den demokratiske udvikling som netop var begyndt (Kettenacker, 2009: 111-112).

I slutning af 1989 var den østtyske mark i frit fald i forhold til D-marken. Dette betød at vesttyskerne kunne købe hverdagsforbrugsvarer for nærmest ingen ting på den anden side af grænsen. Samtidig med østmarkens kursfald var der også en stor udvandring af veluddannede østtyskere til Vesten, hvilket var med til at øge belastningen på den østtyske økonomi, eftersom at hospitaler, fabrikker og mange andre arbejdspladser manglede kvalificeret arbejdskraft (Kettenacker, 2009: 114 & Mählert, 2009: 190). Det var ikke blot veluddannede der søgte ophold i Vesten, i løbet af december, januar og februar var antallet af personer der søgte permanent ophold i BRD oppe på 2000 i gennemsnit per dag (Fulbrook, 2015: 271). Det stod klart for både Kohl og Modrow at der måtte gøres noget, hvis udvandringen skulle stoppes, og måden det kunne gøres på, var en monetær union (Kettenacker, 2009: 116).

I januar 1990 kommer det frem at DDR har en udenlandsgæld på 12,9 milliarder britiske pund, hvilket er en voldsom stor gæld. Ikke nok med det, vil det også kræve yderligere 72 milliarder pund at få opdateret det elektriske system i DDR samt varmesystemet, således at dette er på et tidssvarerende niveau (Fulbrook, 2015: 272 & Vad m.fl., 1990: 15). Det er ikke kun gælden der belaster landets økonomi, de arbejdere der ikke har forladt landet, beder om store lønforhøjelser, og forsøger at udnytte det faktum at der ikke er den samme arbejdsstyrke i landet som tidligere (Fulbrook, 2015: 272).

En monetær union kommer tættere og tættere på i løbet af januar og februar, selvom at eksperter i BRD fraråder en monetær union. Det klogeste ville være at vente til at DDR var på økonomisk højde med BRD, men som tidligere beskrevet kunne det ligge mange år ude i fremtiden, og det havde borgerne i DDR ikke tålmodighed til, der skulle ske noget nu. Den monetære og økonomiske union som blev foreslået var en genforening i alle henseender, undtagen af navn (Kettenacker, 2009: 118).

Selvom at der blev diskuteret om en monetær union, betød det ikke at den økonomiske situation i DDR var stabiliseret, og i februar kommer Modrow igen til Kohl med et ønske om støtte i form af milliarder. Heller ikke denne gang var Kohl villig til at yde den støtte, og slet ikke så tæt på det forestående valg. I stedet for at give Modrow de 10-15 milliarder D-mark som han ønskede, valgte Kohl og hans regering at give 6

milliarder D-mark til at støtte private firmaer og sygehusvæsenet. Støtten satte Kohl i et bedre lys blandt østtyskerne, med kun fire uger til det østtyske valg (Mählert, 2009: 191 & Kettenacker, 2009: 118-119).

Efter valget i marts, som i høj grad kom til at handle om genforeningsspørgsmålet, fulgte der i månederne efter diskussioner af de praktiske aspekter af en genforening, og af den monetære union og den kommende vekselkurs (Fulbrook, 2015: 276). Vekselkurser kommer også til at fylde i gadebilledet, i kraft af gadesælgere der sælger deres produkter til en pris i øst-mark og en anden D-mark. Et eksempel er en bod bed kosmetik, hvor hver del sælges for 5 D-mark eller 18 øst-mark (Naumann, 1998: 105). Den daglige økonomiske udvikling i DDR ses også på priserne på almindelige produkter. En fotograf fra Leipziger Volkszeitung (LZV), beskriver hvordan at avisen i april måned stiger fra 15 pfennig til 40 pfennig (Naumann, 1998: 109).

Den økonomiske situation optager også borgerne i DDR, og i april er de på gaden for at demonstrere i ønsket om at få en vekselkurs på 1:1 mellem øst-mark og D-mark (Naumann, 1998: 110). Det lykkedes ikke at få vekselkursen til at hedde 1:1 som befolkningen havde håbet. Den 2. maj kom det frem at man ville få mulighed for at veksle 2000 øst-mark i forholdet 1:1 som ung, hvor det for pensionister var 6000 øst-mark der kunne veksles 1:1. Resten ville blive vekslet med en kurs 2:1, og udenlandske lån var 3:1). På det sorte marked lå vekselkursen på 5:1, og måske endda højere, så det var en favorabel kurs der blev fastsat i aftalen (Kettenacker, 2009: 167-168). Den endelige aftale om den monetære union blev underskrevet den 18. maj, og skulle træde i kraft den 1. juli 1990 (Mählert, 2009: 195).

I slutningen af juni, er stemningen i landet højspændt, med kun få dage til den monetære union. Alle forsøger at få så meget ud af deres øst-mark som muligt. Der bliver købt og solgt stabelvis af benzindunke, brændstof bliver hamstret. I butikkerne er hylderne næsten tomme, fordi folk har hamstret, og de bliver ikke fyldt op før efter den 1. juli. Personalet gider ikke fylde øst-vare på hylderne, der alligevel skal tages ned og byttes ud med vest-vare få dage senere. Dåseøllene står allerede på lagerne, klar til at blive sat frem, og på apotekerne kommer folk med bunkevis af recepter (Naumann, 1998: 128-130). En af grundene til at der er blevet hamstret er at det ikke kun er varerne der ændre sig efter den 1. juli, det gør priserne også. Ved midnat til den 1. juli bliver prisen på benzin ændret til D-mark, og en liter kommer til at koste 1,12 D-mark mod 1,5 øst-mark. Det lyder umiddelbart ikke slemt, men med den kurs der har været, og de lønninger som østtyskerne får, er det en stigning der vil kunne mærkes. En tankpasser fortæller hvordan at mere eller mindre alle, der har været forbi for at tanke, har købt benzin for mere end 100 øst-mark (de havde benzindunke med) (Naumann, 1998: 133).

Med den monetære union kommer også de vesttyske vare på hylderne, til vesttyske priser vel og mærke, og uden tilskud fra staten. Tidligere havde der i DDR været statstilskud på basisvare, men det er væk, og dermed er priserne markant højere end østtyskerne er vant til (Fulbrook, 2015: 276). Inden for den første uge af den monetære union er der fortsat problemer. Landbruget oplever problemer med at afsætte deres vare, og i Liemeha hældes flere tusinde liter mælk i afløbet, som følge af at mejeriet ikke kunne tage imod mere (Naumann, 1998: 136). Afsætningsproblemerne skal måske findes i at østtyskerne efter 1. juli foretrækker at købe vesttyske produkter, og ser de østtyske som værende af dårligere kvalitet (Kolinsky, 1994: 161). Det er ikke kun indenfor landbrug og fødevarer at der er problemer, også i andre sektorer oplever man udfordringer efter D-markens indførsel. Der er strejker forskellige steder i landet, som udspringer af ønsket om en højere løn (Fulbrook, 2015: 276 & Naumann, 1998: 136). Der kommer dog mere og mere ro på situationen, og ferien står for døren, hvor mange for første gang skal mod vest på ferie (Naumann, 1998: 136).

Den monetære union viste sig ikke at have hjulpet på den statslige økonomi hen over sommeren. Statselskaber blev lukket og bankerotten lurede. Flere steder måtte østtyskerne gå ned på nul timer for at

beholde deres job, kvinder der havde været afhængige af statsfacileret børnepasning, måtte overveje hvorvidt de fortsat kunne arbejde. Mange mænd og kvinder havde ikke noget valg, de var blevet overflødige og afskediget. En anden konsekvens af unionen for DDR var manglende indtjening på turisme. De nye priser gjorde at de turister der tidligere havde besøgt DDR fra de øvrige lande i øst, ikke længere havde råd og dermed blev væk (Fulbrook, 2015: 277-278). Dermed var der ikke meget at gøre for den østtyske økonomi, der blev optaget som en del af den vesttyske under genforeningen den 3. oktober 1990.

8.3 Samfundets udvikling

I de to foregående afsnit har der været en kronologisk opbygning, det vil der ikke være i det følgende afsnit, da det ville være forvirrende. I stedet er afsnit delt op i tematikker som rejser til vesten, job og skole, hverdagsudgifter og lignende, da dette giver det bedste overblik over den udvikling som fandt sted i samfundet.

8.3.1 Rejser til vesten og velkomstpenge

Med Murens fald blev det for første gang muligt for familier og par at tage over til Vesten. Den mulighed var der mange der gjorde brug af. De som havde bil kunne selv køre over grænsen, mens andre måtte tage toget. Togene var i ugerne efter Murens fald fyldt til randen med mennesker der ville over og besøge Vesten (Kowalczyk, 2009: 458). Når østtyskerne kom til Vesttyskland havde de mulighed for at modtage velkomstpenge fra den vesttyske stat på 100 D-mark. Dette var en stor ting, da det i DDR var svært at få lov til at veksle, og samtidig gave de østtyskerne en mulighed for at købe lidt ting med hjem. Det var dog ikke voldsomt meget der kunne fås for de 100 D-mark, en pose appelsiner og lidt slik til børnene var ofte hvad pengene rakte til (Fulbrook, 2015: 271). D-mark var en eftertragtet valuta for østtyskerne, og var da også tydeligt at se da statsbanken gav mulighed for at veksle 15 øst-mark til 15 D-mark, for foran banken voksede køen sig hurtigt meget lang (Naumann, 1998: 47).

8.3.2 Fortsat søgning mod vest

Det er dog langt fra alle, der kommer hjem fra deres besøg i Vesten, mange vælger at søge om permanent ophold i BRD. I december 1989 bliver der sat rekord for antallet af udflyttere i Leipzig med 5.269 personer (Kolinsky, 1994: 159). Det er ikke kun i Leipzig, at østtyskerne flytter væk, det sker over hele landet. I december, januar og februar er der i gennemsnit 2000 om dagen, der søger om ophold i BRD, og det kan mærkes i DDR. Når så mange forlader et land over så relativt kort en periode, kan det også mærkes på arbejdspladserne, og det gik udover den østtyske økonomi, der for alvor led under den store udvandring (Fulbrook, 2015: 271).

8.3.3 Job og skole

Der var også dem som blev i DDR efter Murens fald, og de gik fortsat på arbejde og passede deres skolegang, men her skete der også forandringer.

Noget af det første der ændres på er lørdagsundervisningen, den forsvinder i december 1989. Baggrunden for ikke længere at have undervisning om lørdagen var, at mange elever slet ikke møder op, da de var taget på tur til Vesten med deres forældre. Dermed faldt kvaliteten af undervisningen, og det blev besluttet, at det helt skulle fjernes (Kowalczyk, 2001: 466).

I begyndelsen af 1990 skete der yderligere forandringer på skolerne i DDR. Hvor der før havde været en ledelse på skolen, der kontrollerede det meste, begynder der nu at blive dannet elevråd. Dermed er den

demokratiske tankegang kommet helt ind i skolerne, og det er ikke kun de voksne, der skal forholde sig til selvbestemmelse og ansvar, det skal børnene nu også lære. Selve undervisningen ændrer sig også i denne periode. Lærerne dropper statsborgerkundskab og historie, og i de andre fag gives der afkald på den politiske stillingstagnation som ellers har præget undervisningen i det kommunistiske DDR. Den militante hilsen i begyndelsen af hver time forsvandt sammen med traditionen for at gøre honnør for flaget (Kowalczyk, 2001: 466).

Det er ikke kun i selve undervisningsdelen at der sker forandringer for de helt unge. FDJ som var en fritidsaktivitet for unge mellem 14 og 25 år, mister mange medlemmer som følge af Murens fald (Mähler, 2009: 192). Der er også beskrivelser af unge og børn, der glæder sig over ikke længere at skulle hoppe i pioner og FDJ uniformen. Pionerne var for børn mellem 6 og 14 år (Kowalczyk, 2001: 466).

Det er ikke kun de unge der oplever forandringer i deres hverdag, det gør deres lærer og forældre også. I februar 1990 er der skolestrejke i Leipzig-Grünau, fordi lærerne frygter for at miste deres arbejdsplads, som følge af de forandringer der sker (Naumann, 1998: 94).

I forbindelse med de store udvandring fra DDR, var det ikke svært at beholde sit job, men efter den monetære union, forandre det billede sig. Virksomhederne i DDR kan ikke følge med markedsøkonomien og mange steder bliver nøglen drejet om. Dette betyder at der hurtigt forsvinder mange arbejdspladser og nogle steder går medarbejderne med til at gå ned på nul timer, for at beholde deres job. Der var kvinder som havde været afhængige af den børnepassning som staten udbød og gav et stort tilskud til, som pludselig må overveje nøje om det kan betale sig for dem at arbejde, eller om de skal gå hjemme med deres børn i stedet for (Fulbrook, 2015: 277-278). I DDR havde det være en ret, og til dels også en pligt at arbejde, og arbejdet var samtidig også vejen til social og politisk integration, da en stor del af fritidsaktiviteterne blev udbudt gennem arbejdspladserne (Kolinsky, 1994: 161). Dermed bliver det svært for de østtyskere, der mister deres job, at finde ud af hvordan de skal begå sig, eftersom deres sociale liv, i høj grad har været bundet op på deres arbejde. Der er en usikkerhed omkring hvorvidt man bliver ved med at have et job, men der kommer også et nyt element ind på arbejdspladserne som østtyskerne ikke tidligere har forholdt sig til, nemlig efteruddannelse. Efteruddannelse er vigtigt i det nye Tyskland, hvor der er konkurrence på arbejdsmarkedet, og hvor det gælder om at have de rette kvalifikationer. I DDR var det ikke på samme måde relevant, da man blev uddannet til det man skulle arbejde med (Kolinsky, 1994: 163).

8.3.4 Hverdagsudgifter

Det var ikke kun jobsituationen der var underforandring for de voksne i DDR, også udgifterne til de gængse ting i hverdagen ændrede sig. Et eksempel på hvad der blev dyrere var som tidligere nævnt avisen LVZ, der i april måned 1990 gik fra at koste 15 pfennig, til at koste 40 pfennig (Naumann, 1998: 109).

Men helt generelt gør markedsøkonomien sit indtog i starten af juni, og der kommer masser af gadehandlere frem på gader og stræder. "*Køb nu og spar moms*" (Naumann, 1998: 122), lyder et nyt reklameslogan, med reference til den moms, der kommer med den monetære union. I denne periode har avissælgere og annoncører kronede dage og oplever et økonomisk opsving. Et andet tydeligt tegn på markedsøkonomiens fremrykning ses ved, at de butiksvinduer, der står tomme, bliver fyldt med reklamer for cigaretter (Naumann, 1998: 122). Så pludselig skal østtyskerne til at forholde sig til reklamer helt tæt på, hvor det før kun var noget man for alvor så, når man så vesttysk tv. Den 15. juni sker der også en prisstigning på porto. Prisen for at sende et brev bliver 50 pfennig i stedet for 20, og et postkort stiger fra 10 til 30 pfennig (Naumann 1998: 124).

I de sidste dage op til D-markens indførsel, er landet på kogepunktet. Alle forsøger at få brugt deres øst-mark, og få gjort en god handel, inden at priserne bliver sat op til vesttysk standart. Det er brændstof og benzindunke, der købes, der er tomme hylder i butikkerne, og på apoteket vælter det ind med bunkevis af recepter. I butikkerne er de nye vare fra Vest klar på lagerne, fx de eftertragtede dåseøl, men der bliver ikke sat noget frem før efter den 1. juli (Naumann, 1998: 128).

Efter den 1. juli er butikkerne fyldte af nye spændende vare, som før kun kunne fås gennem familiemedlemmer i Vest eller i Intershop. Dette betyder imidlertid også at de østtyske vare, der fortsat er på hylderne, bliver valgt til fordel for de nye og spændende produkter fra Vest. De nye varer er dog uden det statstilskud som ellers har været på almindelige produkter til hverdagen i DDR. Priserne er derfor blevet højere end østtyskerne er vant til, og samtidig er prisniveauet kommet på højde med det vesttyske. De højere leveomkostninger, får folk til at kræve en højere løn, og i nogle tilfælde ender det med strejker som følge af de nye lønkrav (Fulbrook, 2015: 276). En stående joke, i DDR, i sommeren 1990 er: "Hvorfor har vi et ministerium for handel og turisme? – Fordi man skal rejse langt for at kunne købe noget billigt!". Årsagen til joken ligger i manglende forsyninger, vest-vare til overpris, manglende eller for dyre øst-produkter. Samtidig var mange af øst-produkterne også sat på lagerne fordi de bliver ignoreret af de handlende (Naumann, 1998: 136). Selvom de vesttyske varer kunne være dyrere, blev de østtyske varer, af østtyskerne, set på som værende af dårligere kvalitet, og det er måske en af grundene til at de blev valgt fra (Kolinsky, 1994: 161). Netop de nye og højere priser, resulterede også i at der var østtyskere der ikke havde råd til de nye varer som var kommet på hylderne. Så selvom de nu havde muligheden for at købe varerne i deres lokale købmand, var der den udfordring at deres indkomst ikke slog til, og dermed var produktet fortsat uopnåeligt for dem (Kolinsky, 1994: 171). Nogen af de som i særdeleshed oplevede at indkomsten ikke slog til i forhold til de nye priser, var pensionister og andre på overførselsindkomster, men det var ikke kun de der stod uden for arbejdsmarkedet der oplevede problemer med at få pengene til at slå til. De som fortsat havde et job, måtte sande, at lønningerne ikke til at starte på, ville svare til det niveau som var i BRD. Lønningerne ville blive justeret ind løbende, så de i midten af 1990'erne ville være på højde med de vesttyske, til trods for de strejker der fandt sted (Kolinsky, 1994: 168). Det at lønningerne ikke fulgte samme niveau som i BRD, blev yderligere forværret af, at borgerne i DDR havde været forvænt med statsstøtte på basisvare, husleje og børnepasning, men det var der ikke længere efter 1. juli (Kolinsky, 1994: 169). Foruden de almindelige udgifter til husholdningen, oplevede borgerne i DDR også for første gang stigninger i udgifterne til husleje. I DDR havde man fra statens side fastsat at huslejen skulle udgøre 2% af husholdningens udgifter, men i BRD var udgiften til husleje oppe på 25% af husholdningens udgifter (Kolinsky, 1994: 168). Dermed var borgerne i DDR presset til det yderste. De var i fare for at miste deres job, udgifterne til husleje, mad, børnepasning og des lige var steget voldsomt i løbet af meget kort tid.

9. Analyse

9.1 Dagligdagsændringer i skole og fritid

I tiden lige efter *die Wende*, oplever mange af de unge i DDR, at deres hverdag ændres i kraft af, at der sker ændringer i skolen samt i deres fritidsaktiviteter. For børn og unge er skole og fritid en stor del af deres hverdag, og det er her de foruden i hjemmet bliver mødt af normer og strukturer, og er dermed et sted, hvor de er under påvirkning fra samfundet og de strukturer, som findes i samfundet.

Et af de børn, som beskriver hvordan skolen forandrede sig, er Steffi. Steffi var i 1989 14 år og boede uden for Berlin med sin mor og far (Gerber, 2011: 243). Faren arbejdede indenfor indretningsbranchen, mens

Steffis mor arbejdede på et apotek, og begge havde familie i Vesttyskland (Gerber, 2011: 47, 50, 92). Selvom Steffi gik i skole med børn af DDRs elite, blev der i hjemmet talt negativt om landet (Gerber, 2011: 76). På denne skole, skete der også, kort efter Murens fald forandringer: *"Also, da wusstest du genau, da darfst du nicht sagen gegen die DDR, und dann halt irgendwie ein paar Tage später oder eine Woche später haben sie genau das andere gepredigt. Dass was schon sehr ulkig dann, ne."*² (Gerber, 2011: 172).

Her hører vi hvordan, at normen tidligere var; at der ikke måtte tales dårligt om DDR på skolen, men at i løbet af en uges tid, havde det billede ændret sig til, at lærerne ligefrem prædikede om, at man skulle kritisere DDR. Denne ændring i hverdagen beskriver Steffi selv som værende meget mærkelig, og hun sætter dermed ord på hvordan hun oplever dette. I en dagbog beskriver en mor, hvordan hendes søn Tobias kommer hjem med et hæfte fra skole den 11. november 1989. Hæftet er fra Vesttyskland, og han har fået det af sin lærer. Læreren har givet eleverne besked om at bruge hæftet fornuftigt, så det kan være et minde om da Muren faldt (Ebert, 2001: 289). En sådan situation ville man ikke have set før Murens fald, for som Steffi beskrev det, måtte der ikke tales dårligt om DDR i skolen, og det at give vesttyske hæfter ville have været meget ilde set.

Det er ikke kun i undervisningen, at *die Wende* får betydning, der sker også forandringer i de videregående uddannelser. Karl på 18 år har, siden han var lille, haft en drøm at få en god uddannelse. Han voksede op i Dresden, i en familie hvor der blev talt ærligt om forholdene i DDR. Selvom hjemmet ikke var overvejende kommunistisk, deltog Karl i pionererne og FDJ fordi han vidste, at det var nødvendigt, hvis han ville optages på en god uddannelse (Gerber, 2011: 76, 82). Karls ønske om at blive optaget på en god uddannelse, gik i opfyldelse da han fik plads på medicinstudiet i 1989. Men Murens fald ændrede på dette.

*"Und wir mussten uns nach der Wende alle neu bewerben um die Studienplätze. Die Studienplätze, das wurde auch für ungültig erklärt und wir mussten uns alle von vorne bewerben. Ja so war das, so dass ich auch erst mal Existenzangst gelebt habe, weil ich gefürchtet hatte keinen Studienplatz zu bekommen."*³ (Gerber, 2011: 177).

Karl beskriver her hvordan, at han oplever eksistentiel angst som følge af, at han ikke længere er sikker på at komme ind på det studie, han har arbejdet så hårdt på at blive optaget på. Med udgangspunkt i historiebevidsthed, kan man her se et eksempel på hvad, der sker når de planer som Karl havde haft for fremtiden, bliver ødelagt og efterlader ham i en ubehagelig situation, hvor der ikke er noget, han kan gøre. For det der tidligere skulle til; at deltage i pionererne og FDJ, har han gjort, men det er ikke længere det, der gælder, og det er derfor usikkert, hvorvidt han stadig kan få plads på studiet. Hans fremtidsforventninger stemmer ikke længere overens med virkeligheden, og han kan ikke gøre brug af de erfaringer han har med fra fortiden, da der nu er et nyt system og en ny struktur, som han ikke er bekendt med. Det er netop i en sådan situation, at Durkheim taler om, at mennesker vil opleve anomi, hvilket passer godt med den angst som Karl giver udtryk for i citatet.

Det er ikke kun i skolen og på uddannelsesområdet, at børnene og de unge i DDR oplever, at deres hverdag forandres. Deres fritidsaktiviteter forandrer sig også efter Murens fald, som følge af de nye muligheder, som Vesten tilbyder. Dette beskriver Manuela, der var 19 år i 1989: *"Am Wochenende sind wir immer zum Tanzen in Clubs oder Gaststätten gewesen. Die Auswahl in Berlin war sehr groß und auch immer voll. Nach*

² Altså, du vidste præcis, hvad du ikke måtte sige om DDR, og så et par dage senere eller en uge senere så prædiker de (red. lærerne) det modsatte. Det var virkelig meget mærkeligt.

³ Efter *die Wende* måtte vi alle søge studiepladser på ny. Studiepladserne blev erklæret ugyldige, og vi måtte alle starte forfra med ansøgningerne. Ja sådan var det, og det var første gang jeg oplevede eksistentiel angst, fordi jeg frygtede ikke at få nogen studieplads.

der Wende wurden viele Clubs geschlossen. Sportstudios wurden eröffnet und Rockkonzerte wurden angeboten, dessen Angebote wir oft wahrnahmen."⁴ (Bilag).

Manuela boede i Berlin i en lejlighed med sin mor og lillebror, og beskriver hvordan, at hun og hendes venner plejede at gå på klubber i Øst, men at de efter *die Wende* tog til rockkoncerter, hvilket ikke var noget der havde været muligt i DDR. Udfra hvad Manuela fortæller, er det ikke muligt at afgøre om klubberne i Øst lukkede som konsekvens af, at de unge valgte de nye muligheder til, eller hvorvidt at de unge valgte de nye tiltag til, fordi de gamle blev lukket ned. Uanset hvad, der kom først, er det dog en tydelig forandring i fritiden for Manuela og hendes venner. Manuela giver i interviewet ikke udtryk for om det var en forandring som hun satte pris på, men hun giver heller ikke udtryk for det modsatte. Der er også andre unge, der beskriver hvordan deres fritid ændrede sig, Jana der var 13 år, og med i pionererne fortæller hvordan at pionererne stoppede med at samles. "*At some point in the late '89 or early '90 – here, too, I can't remember exactly when – we stopped going to all those state-run extra-curricular events.*"⁵ (Vaizey, 2014: 17).

En anden pige ved navn Jana på 12 år, der boede med sin enlige mor uden for Brandenburg, var med i pionererne i en fremtrædende rolle (Gerber, 242). Hun fortæller om da pionererne blev nedlagt og hvordan hun oplevede dette: "*Und auf einmal gibt es das nicht mehr, für das was ich mich eigentlich engagieren wollte so gerne, Also, das habe ich auch selber als einen Verlust erlebt.*"⁶ (Gerber, 2011: 111).

Her høre vi, hvordan Jana på 12 år oplever lukningen af pionererne som et tab. Den anden Jana nævner ikke på samme måde, at hun oplevede lukningen som et tab, men beskriver i stedet det hun og hendes venner begyndte at lave i stedet for: "*Saturdays had previously been reserved for community activities, but now most of us preferred to drive across the border to West Germany with our parents... Seemingly overnight, the endless appointments that had filled our childhood were cancelled... Now we rushed home as soon as school was over and parked ourselves in front of the TV... Our interests had moved on ... We now collected the free toy surprises that came with McDonald's Happy Meal.*"⁷ (Vaizey, 2014: 17).

Her konstaterer Jana på 13 år hvordan, at hendes interesser ændrede sig fra pionererne og de andre fritidsaktiviteter, til legetøj fra McDonald's, men uden at beskrive hvad hun følte omkring denne forandring. En af forskellene på de to piger er, at den ene var engageret i pionererne og, at den anden blot deltog, og det kan være derfor, at de oplever lukningen af tilbuddet forskelligt. Denne forklaring kan underbygges af historiebevidsthed, hvor at Jana på 12 år, har en tilknytning til pionererne og har en forventning om at det er en del af hendes liv, og dermed også fremtid, vil det være hende der får ændret mest i hendes forventninger til fremtiden.

⁴ I weekenderne gik vi altid på klubber og restauranter for at danse. Udvalget i Berlin var meget stort og der var altid fyldt. Efter "die wende" blev mange klubber lukket. Fitnesscentre åbnede og der blev afholdt rockkoncerter, og disse tilbud benyttede vi os af.

⁵ På et tidspunkt sidst i '89 eller først i '90 – jeg kan ikke huske præcis hvornår – stoppede vi med at gå til de statsstyrerede fritidsaktiviteter.

⁶ Og med et fandtes det (red. pionererne) jeg så gerne ville engagere mig i ikke mere. Altså det oplevede jeg selv som et tab.

⁷ Lørdage havde tidligere været reserveret til aktiviteter for lokalsamfundet, men nu foretrak de fleste af os at køre over grænsen til Vesttyskland med vores forældre... Det var som om at alle de aktiviteter der havde fyldt i vores barndom blev aflyst natten over... Nu skyndte vi os hjem fra skole for at se TV... Vores interesser forandrede sig... Vi begyndte at samle på det gratis legetøj der fulgte med Happy Meals på McDonald's.

9.2 Arbejde

Det er ikke kun hos børnene og de unge, at der sker forandringer, det sker der også for de voksne, på deres arbejdspladser. Om end det ikke alt sammen sker natten over. Thomas Eißler på 39 år, arbejder som teknolog og skriver i sin dagbog den 14.11.89: *"Auf Arbeit gibt es heute nur Ärger, von der Wende ist im Betrieb nichts zu spüren. Die alten Strukturen und ihre Köpfe funktionieren noch."*⁸ (Eißler, 2000: 113).

På Eißlers arbejdsplads er der ingen spor af den forandring, som ellers præger samfundet udenfor. I citatet sætter han også en følelse på oplevelsen af, at forandringerne endnu ikke har noget hans arbejde, det er ærgerligt. Dette tyder på, at Eißler har et ønske om forandringer, og synes godt om det, som finder sted ude i samfundet. Hans ærgrelse over at det ikke allerede ses overført på arbejdspladsen, indikere at han ikke oplever det som overvældende eller som problematisk, som vi tidligere hørte Jana beskrive.

Arbejdspladsen er også det sted, hvor meget af det sociale foregår, som tidligere beskrevet i projektet. Snakken går og det beskriver Eißler også: *"Am Arbeitsplatz wird nicht gearbeitet, es werden nur die Westreisen ausgewertet. Wir waren nicht einzigen, fast die Hälfte meiner Kollegen berichten von ihren Erlebnissen auf der Fahrt zum Begrüßgeld. Und Begrüßgeld ist fast der einzige Gedanke der meisten Menschen, hoffentlich lassen sie jetzt nicht durch die neue Reisefreiheit die Augen verkleistern."*⁹ (Eißler, 2000: 119).

Det er ikke arbejdet, der fylder i hverdagen eller på arbejdspladsen, det er derimod rejser til Vesttyskland og så velkomstpenge. Eißler og hans kone har også været afsted for at hente deres 200 D-mark, men alligevel er han bekymret for den stemning, der er på arbejdspladsen. Der er store forandringer under opsejling, men Eißler frygter, at muligheden for at rejse på besøg hos naboerne i Vest og få lidt penge, vil få folk til at blive lullet i søvn, og glemme den kamp, der er i gang for udvikling i DDR. Der er med andre ord en uro i Eißler for, at den forandring som netop er begyndt, skal dø ud. Han udviser modsat nogle, for eksempel Karl ikke tegn på anomi, men håber der imod på en større forandring. Hans forventninger til fremtiden er dermed mere tilpasset til de forandringer som er i gang omkring ham.

I dagbogen fortsætter han med at konstatere, at der ikke sker store forandringer: *"Der Arbeitstag vergeht ohne besondere Vorkommnisse, wenn man von den täglichen Diskussionen absieht. Im Betrieb scheint alles noch seinen gewohnten sozialistischen Gang zu gehen."*¹⁰ (Eißler, 2000: 123).

Det som Eißler synes har forandret sig mest, er de snakke som kollegaerne har internt, men selve arbejdsgangen er lige så socialistisk, som den var før Murens fald, her den 30. november 1989, hvor dette citat er fra. Dette er naturligvis også blot inden for de første par uger, og det er ikke altid at udvikling sker så hurtigt, om end at vi tidligere i analysen har set hvor hurtigt at der skete forandringer i skolen.

Det er dog langt fra alle, der oplever, at arbejdspladsen forbliver som den var. Rebecca fra Mecklenburg-Vorpommern på 17 år fortæller: *"Meine Mutter ist da relativ schnell nach der Wende arbeitslos geworden..."*

⁸ På arbejde er der ikke nogen spor af die Wende, hvilket er ærgerligt. De gamle strukturer og hoveder fungerer endnu.

⁹ På arbejde bliver der ikke arbejdet, der bliver kun snakket om rejser til Vesten. Vi var ikke de eneste, næsten halvdelen af mine kollegaer beretter om deres oplevelser på turen efter velkomstpenge. Og velkomstpenge er næsten den eneste tanke hos folk, forhåbentlig får den nye rejsefrihed ikke folk til at lukke øjnene.

¹⁰ Arbejdsdagen foregår uden nævneværdige begivenheder, når man ser bort fra de daglige diskussioner. På fabrikken foregår alt i sin sædvanlige socialistiske gang.

aber dann auch keine Arbeit mehr gefunden hat und also das ist schon eine sehr schwierige Situation."¹¹
(Gerber, 2011: 181).

Rebeccas mor var ikke den eneste, også Janas enlige mor blev arbejdsløs: *"Meine Mutter hatte damals auch gesagt, als sie arbeitslos war, sie wollte auch gar nicht mehr rausgehen und mit anderen sich unterhalten.*"¹²
(Gerber, 2011: 183).

Vi høre her hvordan både Rebeccas og Janas mødre bliver arbejdsløse, og hvordan at Rebeccas mor ikke lykkedes med at finde et nyt arbejde. Rebecca beskriver at det var en svær situation for hendes mor, men kommer ikke nærmere ind på hvad det betød. Det kommer Jana til gengæld nærmere, da hun beskriver hvordan hendes mor valgte at isolere sig som følge af sin arbejdsløshed. I DDR var der job til alle, og det er derfor en stor forandring, for østtyskerne at blive konfronteret med arbejdsløshed på første hånd, som mødrene fra disse citater gør.

Vi har i det ovenstående set eksempel på hvordan arbejdspladsen forblev som den var, og eksempler på folk, der mistede deres arbejde, men der er også dem, som beholder deres arbejde, men som må indstille sig på forandringer på arbejdspladsen. Manuela, der arbejder inden for detail, fortæller hvordan tingene forandrede sig på hendes arbejdsplads: *"Das ganze Lebensmittelsortiment wurde umgestellt. Wir wurden von Kollegen aus den alten Bundesländern unterwiesen. Kündigungen wurden nicht ausgesprochen.*"¹³
(Bilag)

I Manuelas tilfælde er der ikke en frygt for at blive afskediget, og dermed har det ikke som hos andre i DDR været en stressfaktor. Til gengæld har Manuela og hendes kollegaer skulle forholde sig til et helt nyt sortiment i forretningen, hvilket giver en hvis ændring i arbejdet og dens rutiner. Disse rutiner bliver også yderligere udfordret i kraft af at medarbejderne skal oplæres af kollegaer fra BRD. Så selvom der ikke er en frygt for at miste jobbet, sker der store forandringer i de strukturer som Manuela er vant til. I interviewet bliver Manuela spurgt til hvilke forandringer hun oplevede som de største på sit arbejde: *"Weiterbildungen liefen grundsätzlich anders ab. Zu DDR-Zeiten wurden wir immer unterwiesen. Nachfragen war nicht erlaubt. Dies hat sich dann geändert und wir mussten lernen, nachzufragen.*"¹⁴ (Bilag)

Det er dermed ikke det nye sortiment eller oplæringen fra de nye kollegaer, som har betydet mest for Manuela, men derimod den nye struktur indenfor videreuddannelse. Manuela beskriver hvordan at det før i tiden var anderledes og hvordan hun og kollegaerne måtte tilpasse sig den nye situation, og på den måde måtte gøre sig nye erfaringer da de tidligere strukturer ikke længere stod ved magt.

9.3 Forholdet til vesttyskerne og individets syn på sig selv

I de ovenstående eksempler er der ikke blevet præciseret hvorfor de mistede deres job, men Karl som havde søgt ind på medicin, og som senere kommer i gang med denne uddannelse, beskriver hvordan at jobsituationen var for hans professorer: *„Sie sind Hexe! Wie wollen Sie mir beweisen, dass Sie keine Hexe sind? Wie wollen Sie das? Sie können es nicht, und wenn ich jetzt, oder irgendjemand mit dem Finger auf Sie zeige und sage: ‚Sie waren in der Stasi! Beweisen Sie es, dass Sie es nicht waren‘. Das können Sie ja*

¹¹ Min mor blev relativt hurtigt efter *die Wende* arbejdsløs... Imidlertid fik hun heller ikke noget nyt arbejde, og det er en meget svær situation.

¹² Min mor sagde, da hun blev arbejdsløs, at hun ikke længere ville gå ud og være sammen med andre.

¹³ Hele levnedsmiddelsortimentet blev lagt om. Vi blev undervist af kollegaer fra de gamle Bundeslande. Opsigelse var ikke på tale.

¹⁴ Efteruddannelse forløb grundlæggende anderledes. I DDR-tiden blev vi altid undervist. At efterspørge det (red. efteruddannelse) var ikke tilladt. Dette har ændret sig, og nu skal vi lærer selv at efterspørge videreuddannelse.

beweisen vielleicht, aber Sie werden erstmal von Ihr Posten suspendiert und wenn Sie es bewiesen haben, ist Ihr Posten neu vergeben."¹⁵ (Gerber, 2011: 128).

Karl beskriver situationen som en heksejagt, hvor man i stedet for hekse leder efter folk, der havde relation til STASI. De stillinger som Karl omtaler, blev alle besat af personer der kom fra BRD. Selvom det ikke kan bevises, er der en hvis form for ophøjelse af tidligere vesttyskere, frem for de østtyskere som havde stillingen til at starte med. Normalt er man uskyldig indtil det modsatte er bevist, men sådan var det ikke for Karls professorer, og dette kan være et udtryk for at man ikke fra vesttysk side havde respekt for østtyskerne. Uanset hvorvidt det handlede om en manglende respekt, kan det have givet østtyskerne en følelse af ikke at have samme værdi som vesttyskerne.

Uanset hvad der lå til grund for måden hvorpå man håndterede situationen omkring professorerne, findes der eksempler på en vesttysk arrogance overfor østtyskerne. Et eksempel på dette er en joke som lyder: *"How do we know that East Germans have descended from the apes? – The banana shelves are always empty after they've been there."*¹⁶ (Vaizey, 2014: 37).

Selvom det i starten af 1990'erne er almindelig kendt at mennesker nedstammer fra aberne, er der i denne joke, et særligt fokus på hvor tæt østtyskerne stadig er på aberne, i kraft af deres glæde over at kunne få bananer. Det er ikke kun hvad vesttyskerne joker med som giver et indtryk af at vesttyskerne føler sig bedre end østtyskerne, der er også et eksempel hvor en ung mand, Thorsten Müller beskriver hans første tur på McDonalds i Vesten: *"I'm sure we behaved in such a way that everyone could see where we came from."*¹⁷ (Vaizey, 2014: 108).

Thorsten beskriver hvordan at han føler at alle kan se at han er østtysker, på baggrund af den måde som han og hans veninde opførte sig på. Denne følelse kan muligvis blot være et udtryk for Thorstens usikkerhed i den nye situation, men det kan også være fordi der blev set skævt til ham og hans veninde på McDonalds. Den følelse af ikke at passe ind, er imidlertid det som Thorsten føler, og det kan man ikke tage fra ham, uanset hvorvidt det kun er noget han føler, eller om folk reelt tydeligt kunne fornemme at de var fra DDR.

Det som Thorsten beskriver er et møde med en fremmed kultur. Han oplever at han er på udebane, og føler at dem omkring ham også kan se dette. I mødet mellem kulturer er det vigtigt at have en forståelse af modpartens kultur, det er vigtigt for at kunne fungere i en sociokulturel sammenhæng, som den Thorsten står i. Han kender kun overfladisk til den vesttyske kultur, og dermed deres historiebevidsthed, og det kræver ifølge Jensen tid og kræfter at få en forståelse af den nye kultur og få tillært sig den nye kulturs normer. På samme måde har vesttyskerne heller ikke en forståelse af østtyskernes kultur, og gør derfor grin med dem, når de tømmer hylderne for bananer. De forventninger der er til folk i samfundet, vil mennesker, ifølge Durkheim, altid stræbe efter at opfylde. Når de opfylder forventningerne, vil det give dem en ro, og det er måske også derfor at Thorsten beskriver situationen på McDonalds som han gør, fordi han ikke føler han passer ind, og derfor ikke føler den ro.

¹⁵ 'De er en heks! Hvordan vil De bevise, at De ikke er en heks?' Hvordan vil De det? Det kunne De ikke, og hvis nu jeg, eller hvem som helst anden pegede fingre af Dem og sagde: 'De var med i Stasi! Bevis at De ikke var med'. Det kunne De måske nok bevise, men De blev først suspenderet fra deres arbejde, og når De havde bevist det, var deres job besat af en anden.

¹⁶ Hvordan ved vi at østtyskerne nedstammer fra aberne? Bananhylderne er altid tomme efter de har været her.

¹⁷ Jeg er sikker på at vi opførte os på en sådan måde, at alle kunne se hvor vi kom fra.

9.4 Indkøb og forbrugerisme

I denne periode bliver østtyskerne mødt af mange nye produkter, og de oplever også for første gang, at det ikke er svært at skaffe de ting man mangler. En af dem som oplevede det var Marcus på 17 år, som boede i Dresden med sine forældre (Gerber, 2011: 243). Marcus og hans forældre boede i et hus, som skulle renoveres og havde oplevet problemet med varemanglen i DDR. Men efter Murens fald skød det op med byggemarkeder hvor hylderne var fulde, og det var derfor ikke længere et problem at skulle renovere familiens hus (Gerber, 2011: 54).

Det er ikke kun i DDR at østtyskerne oplever de nye produkter, det er også når de er på besøg i Vesten, Elisabeth fortæller om sin første oplevelse med en vesttysk butik: *"Das erste Mal weiß ich noch im Plusladen und das hat mich irgendwie total, das hat mich schon überfordert, ja weil diese ganzen Eindrücke, dieses Angebot das ist, das hat einen richtig erschlagen... Bei uns gab es ja immer nur zwei Sorten Yoghurt wenn überhaupt."*¹⁸ (Gerber, 2011: 116).

Elisabeth var 18 år, og hendes forældre udvandrede illegalt fra DDR til BRD i december 1988, og Elisabeth og hendes søskende kom over til dem seks måneder senere. Hendes oplevelse af en vesttysk butik, kan dog stadig sige noget om hvordan en østtysker oplevede det at se en vesttysk butik for første gang, selvom hun oplevede det nogle få måneder før andre østtyskere. Elisabeth blev overvældet af indtryk i den vesttyske butik, og også udvalget kom bag på hende. Hun beskriver også den forskel der var på DDRs butikker med varemangel, og så Vestens forbrugersamfund med mange forskellige udgaver af samme type produkt som for eksempel yoghurt. Dette er en af de helt store kulturforskelle på DDR og BRD, for i DDR var produktionen styret af staten hvor den i BRD er styret af markedet, og derfor er der stor forskel på hvad der er på hylderne, og hvordan butikkerne ser ud. Østtyskerne skal vænne sig til at der er flere slags yoghurter og at der er forskellige købmandskæder der konkurrer mod hinanden, og det kan være overvældende som Elisabeth beskriver det.

Produkterne fra Vesten var noget af det som mange glædede sig til ved Murens fald, også Peggy på kun 10 år som fortæller: *"When I saw Western adverts, I thought it was really mean that I couldn't eat Hanuta. How come I don't have the pleasure of eating those? After the Wall fell one of my biggest priorities was to eat a Hanuta."*¹⁹ (Vaizey, 2014: 149). Peggy må dog konstatere, at Hanuta ikke er lige så fantastisk som de blev fremstillet i reklamerne, og hun blev derfor skuffet. (Vaizey, 2014: 149).

Peggy stod tilbage med en skuffelse over, at de farvestrålende reklamer ikke talte sandt. Hun havde bygget en forestilling op omkring Hanuta, men den passede ikke med virkeligheden. Selvom det i dette eksempel kun er en kiks, og Peggy kun var 10 år, giver denne oplevelse et billede af at det ikke var alle der oplevede alt det nye fra Vesten som noget fantastisk, selvom de havde haft en forventning til Vesten. Denne forventning til produkter fra Vesten kommer også til udtryk i DDR, og kunne ses på hvilket produkter der blev købt i butikkerne. Manuela fortæller om, hvordan hun som medarbejder i en detailvirksomhed oplevede forandringerne med indkøb: *"Die ostdeutschen Produkte wurden überhaupt nicht mehr gekauft und später dann auch nicht mehr angeboten. Erst in den letzten Jahren erfreuen sich ostdeutsche Produkte*

¹⁸ Den første gang jeg var i Plusladen (red. købmandskæde) ramte det mig fuldstændigt, jeg blev helt overvældet, ja pga. alle de indtryk, det udbud der var, det ramte mig virkelig. Hos os (red. i DDR) var der altid kun to slags yoghurt hvis det da overhovedet var der.

¹⁹ Når jeg så reklamer fra Vesten, tænkte jeg at det var ondt at jeg ikke kunne få Hanuta. Hvorfor havde jeg ikke glæden af at spise dem? Efter Murens fald var en af mine største prioriteter at smage en Hanuta.

wieder großer Beliebtheit (z. B. Rotkäppchen Sekt). Natürlich wurde das neue (West)Sortiment durchprobiert.”²⁰ (Bilag)

Manuela beskriver hvordan, at forretningerne tilpassede sig efterspørgslen, som man ser det i kapitalistiske lande. Det var pludseligt forbrugerne der havde noget at sige i forhold til hvad der blev sat på hylderne, og derfor forsvandt øst-produkterne også fra hylderne. Der er som også tidligere nævnt i dette afsnit et møde med en ny kultur for østtyskerne, når det gælder deres indkøbsmuligheder, og det kan være svært at vænne sig til.

9.5 Generationskløften

Tidligere i analysen blev der beskrevet hvordan pionererne og FDJ blev lukket ned, og hvordan to piger oplevede dette, der var der dog fokus på deres forskellige engagement i foreningen, hvor der i det følgende vil være et fokus på den betydning som alder havde for oplevelsen. Inge var blot 12 år i 1989, og boede med sine forældre i Sachsen i en by der var opstået omkring et brunkulsleje. Inges far var i militæret og Inge deltog som mange andre børn i pionererne (Gerber, 2011: 43). I det følgende citat beskriver Inge hvordan hun oplevede pionererne: *”Und so lange, wie ich das erlebt habe, war das immer noch schön gewesen. Deswegen hatte ich echt einer Superkindheit und fand das sehr schön. Rückblickend würde ich sagen, dass halt für mich zum richtigen Zeitpunkt die Wende kam.”²¹ (Gerber, 2011: 80).*

Mange blev træt af pionererne og FDJ, men ikke Inge, dette er måske som hun selv siger alderen, der er med til at afgøre dette. Dette underbygges af: *”Denn ich habe oft von dem FDJ:ler dann gehört, dass es total doof ist und so weiter.”²² (Gerber, 2011: 80).* FDJ’erne er fra 14 år og opefter, og er dermed noget ældre end Inge, og har derfor også været et andet sted i deres liv. Inge siger at Muren faldt på det rigtige tidspunkt for hende, og Inge er ikke den eneste der har tænkt over betydningen af hvornår Muren faldt, det har Georg der var 19 år også: *”Meine Generation, die sind natürlich ganz anders drauf als die Leute zum Beispiel der Generation meiner Eltern. Wenn du 19 bist und sowieso das Leben von vorne anfängt, dann ist das echt der optimale Startpunkt, weißt du. Aber wenn du 50 bist und das Leben fängt noch Mal ganz anders an, das ist schon bitter und das hat glaube ich mit Stolz zu tun.”²³ (Gerber, 2011: 122).*

Georg boede i Berlin i et villakvarter med sine forældre, der var under overvågning af STASI, grundet forældrenes familie i Bremen (Gerber, 2011: 96). Hvor Inge forholder sig til forskellen mellem hende og dem der er næsten jævnaldrende, forholder Georg sig til forskellen mellem hans og forældrenes generation. Georg beskriver hvordan at unge på hans alder, har den helt rigtige alder til at starte forfra i livet, og dette giver god mening, eftersom at man som 19-årig skal til at stå på egne ben i livet, og i forvejen skal til at vænne sig til en ny struktur i form af voksenlivet. De unge er så at sige i en opbrudstid i forvejen, og de ændringer som sker i samfundet, falder sammen med de ændringer der sker i deres liv. Dette kunne på den ene side udløse endnu mere anomi, da den unge så slet ikke har nogen strukturer at forholde sig til, men på den anden side kan det også, som det tyder på i Georgs tilfælde, betyde at det hele falder lidt mere naturligt. En anden der også oplever at der er forskel mellem de unge og forældrene er Melanie der var 11

²⁰ De østtyske produkter blev ikke længere købt, og senere blev de heller ikke solgt. Først i de seneste år er der opstået en popularitet for østtyske produkter (fx Rødhætte sekt (tysk mousserende vin). Selvfølgelig blev det nye (Vest)sortiment prøvet igennem.

²¹ Og så længe som jeg var med, oplevede jeg det som godt. Derfor havde jeg virkelig en fantastisk barndom. Hvis jeg skal se tilbage på det, vil jeg sige at die Wende fandt sted på det rigtige tidspunkt for mig.

²² Jeg hørte ofte fra FDJ’erne at det var dødkedeligt og så videre.

²³ Min generation tager det helt anderledes end mine forældres generation for eksempel. Når du er 19 år og du mere eller mindre skal starte live forfra, er det virkelig et optimalt tidspunkt. Men er du 50, og livet starter forfra på en ny måde, er det bittert og jeg tror det har med stolthed at gøre.

år i 1989 og boede i Thüringen med sin mor og far (Gerber, 2011: 243). Melanie oplever, at hun og hendes forældre ser forskelligt på forandringerne: *"Wenn meine Eltern da reinfallen in dieses ein bisschen ja 'früher war alles besser'... dann reagiere ich oft so, dass ich sage: 'Ja aber ihr wolltet die Wende, ihr wolltet genau wie alle anderen. Also, ihr wolltet reisen und ihr wolltet die D-Mark auf alle Fälle, und ihr wolltet den ganzen Konsum und so haben'."*²⁴ (Gerber, 2011: 57-58).

Melanie beskriver her hvordan at hendes forældre i en eller anden form savner DDR, men samtidig var nogen af dem der under *die Wende* ønskede de forandringer som kom. Selvom at Melanias forældre ønskede forandringer, har de haft svært ved at omstille sig til den nye samfundsstruktur. De forventninger som forældrene havde til fremtiden er måske ikke blevet opfyldt på den måde som de havde tænkt det i 1989. Det kunne også handle om at de ikke kan forstå det nye system og derfor ønsker sig tilbage til dengang det hele var lidt lettere for dem, hvilket det næste citat fra Melanie indikere: *"Also, jetzt speziell bei mir, fühle ich mich oft so in der Rolle ihnen (red. Den Eltern) das System zu erklären, was wie funktioniert und wie das gedacht ist und das ist natürlich schwierig. Also, ich glaube es ist auch schwierig für sie. Also, sie fragen mich einerseits und dann erkläre ich und dann wollen sie aber meine Erklärung nicht hören, weil sie sich in ihre Autorität auch irgendwie angegriffen fühlen."*²⁵ (Gerber, 2011: 186-187).

I det ovenstående citat forklarer Melanie hvordan hun prøver at hjælpe hendes forældre til at forstå de nye systemer, men hvordan at det er svært for forældrene at tage imod hjælpen fra deres datter. Melanie var ganske ung da Muren faldt, og har ud fra det hun fortæller i interviewet ikke haft så svært ved omstillingen. Denne forskel kan ligge i at Melanie med sine bare 11 år, ikke havde nået at få strukturerne og normerne fra DDR helt så tæt ind på livet som hendes forældre. De havde levet under kommunismen og DDRs strukturer og normer i mange flere år, og oplevede derfor bruddet med disse mere voldsomt end Melanie.

Melanias forældre er ikke de eneste der havde det svært med at omstille sig, det havde blandt andet Manuelas far: *"Mein Vater hat zu DDR-Zeiten bei der NVA (Nationale Volksarmee) gearbeitet. Als die Wende kam, wurde er arbeitslos. Bis zu seinem Tod (2006) bekam er auch keine neue Arbeit mehr. Er fühlte sich von der DDR verraten und im Stich gelassen. Er hatte an das System geglaubt."*²⁶ (Bilag)

Manuelas far havde været i den østtyske hær og havde troet på kommunismen og systemet, og oplevede at føle sig ladt tilbage og følte sig forrådt. Ser man på Manuelas far med Durkheims anomiteori er der ingen tvivl om at faren oplevede den anomi som Durkheim mener følger med et kraftigt opbrud i samfundet. Faren har i dette tilfælde også været tilhænger af systemet i DDR, og har derfor ikke på samme måde som andre haft et ønske om forandringer i den udstrækning som fandt sted. Jobbet er som tidligere nævnt en vigtig del af livet og en vej ind i samfundet, og det at Manuelas far ikke får et job igen, er måske også medvirkende til at han ikke faldt til i det nye system.

²⁴ Når mine forældre forfalder til denne 'før var alting bedre'... så reagere jeg ved at sige: 'Ja, men I ville gerne die Wende, I ville præcis det samme som alle andre. I ville rejse og I ville have D-marken og I ville have alt forbruget osv.'

²⁵ Altså, specielt hos mig, føler jeg ofte at jeg har den rolle, over for mine forældre, at skulle forklare hvordan systemet fungerer og hvorfor det er tænkt sådan og det er naturligvis svært. Altså jeg tror også det er svært for dem. Altså på den ene side spørger de mig, og jeg forklarer dem det, men så vil de ikke høre min forklaring, fordi de føler at deres autoritet bliver angrebet.

²⁶ Min far arbejdede i NVA (Nationale Volksarmee = den nationale hær). Da "die Wende" kom blev han arbejdsløs. Frem til hans død (2006) lykkedes det ham ikke at få et nyt job. Han følte sig forrådt og ladt i stikken af DDR. Han havde haft troen på systemet.

9.6 Rejser til vest/ mødet med vest

I rejserne til vest ligger der et element af mødet med det fremmede, men muligheden for at tage hjem til det trygge og vante igen.

Som tidligere beskrevet var rejserne til Vest efter Murens fald noget der fyldte meget. Det at kunne tage til Vesten som samlet familie var en meget stor ting, hvilket bliver beskrevet i "Born in the GDR" hvor Peggy fortæller hvordan at hendes forældre kørte en omvej på 40 km for at spørge om hun vil med til Vesten. Peggy var på lejrtur med pionererne, og ville hellere blive tilbage med de andre børn i lejren. Hun har dog et ønske til forældrene, nemlig om de vil tage den førnævnte kiks Hanuta med hjem til hende (Vaizey, 2014: 148-149).

En der dog har tid til at tage til Vesten med sine forældre er Marcus som fortæller om hvordan han oplevede sin første tur til Vesten: *"'89, die Wende, habe ich erlebt am Samstag mit den Eltern. Wir hatten das Glück gehabt zwei Tage vorher unseren Wohnwagen abzuholen, auf den wir sechs Jahre gewartet haben und haben den dann quasi an dem Tag der Wende, wo die Grenzen aufgemacht worden sind, das erste Mal benutzt. Sind auf der Autobahn Richtung Hof, und haben dann zehn Stunden lang in Hof im Stau verbracht um zu warten, dass man rüber durfte irgendwann."*²⁷ (Gerber, 2011: 115).

Det er tydeligt at Marcus og hans forældre ikke er de eneste der gerne vil til Vesten. Marcus beskriver også hvordan han oplevede Vesttyskland i forhold til DDR: *"Die Wiese war grüner, die Häuser waren weißer, die Luft war sauberer. Man hat es ganz anders erwartet und diese Erwartungen haben sich auch bestätigt, wo man es dann gesehen hat."*²⁸ (Gerber, 2011: 115).

Marcus havde inden turen gjort sig forestillinger om hvordan der ville være på den anden side af grænsen, hvordan at det ville være anderledes fra det han kendte i DDR. Og denne forestilling bliver han også bekræftet i, da han oplever græsset på engen som grønnere, husene hvidere og luften renere. Selvom Marcus måske ikke præcist vidste hvad han skulle forvente, blev han mødt af noget som var bedre end det han kendte fra DDR, og oplevede at blive positivt bekræftet i hans forventninger til at: Vest var noget andet, og måske endda bedre end Øst.

En anden der også oplever at BRD adskiller sig fra DDR er Elisabeth: *"Und dann war ich erste Mal bei Karstadt. Das konnte ich gar nicht verarbeiten. Ich musste da noch rausgehen, weil diese ganzen Eindrücke die sind, diese Lichter und alles, das gab es ja nie bei uns im Kaufhaus."*²⁹ (Gerber, 2011: 116).

Den første tur i Karstadt, et shoppingcenter i BRD, er så overvældende for Elisabeth at hun må gå ud igen. Det er dog ikke alle der er lige begejstret for det nye i Vest: *"Also, es war nicht so toll. Also, ich fand es mal toll eine Fanta zu trinken und so... Ich hatte zu DDR-Zeit das Gefühl, ich habe alles, was ich als Kind brauche und bin damit irgendwie ganz zufrieden eigentlich und mir fehlt da nichts."*³⁰ (Gerber, 2011: 119).

²⁷ '89, die Wende, oplevede jeg på en lørdag med mine forældre. Vi var så heldige, at vi havde hentet vores campingvogn to dage før, som vi havde ventet på i seks år på, og brugte den derfor første gang den dag grænsen blev åbnet. På motorvejen i retning mod Hof, og brugte ti timer på at holde i kø i Hof for at kunne komme over grænsen.

²⁸ Engene var grønnere, husene var hvidere, luften var renere. Man havde forstillet sig at det ville være anderledes og denne forestilling blev bekræftet, da man så det.

²⁹ Så var der den første gang jeg var i Karstadt (red. shoppingcenter i BRD). Det kunne jeg slet ikke forholde mig til. Jeg måtte gå ud igen, på grund af alle indtrykkene, lysene og alt det andet, det havde vi ikke i Kaufhaus (red. forretning i DDR).

³⁰ Altså det var ikke så fantastisk. Jeg synes det var fedt at drikke en Fanta og sådan... Jeg havde en følelse af at have alt det jeg havde brug for som barn i DDR, og var egentlig ganske godt tilfreds og følte ikke jeg manglede noget.

Jana på 12 år var ikke så begejstret, hun havde nok i det, der var hjemme i DDR. Hun synes, det var meget sjovt at få lov at smage en Fanta, men så var det heller ikke mere end det. Der er altså stor forskel på hvordan de tre unge her oplevede Vesten. En af forklaringerne kan være at Jana er noget yngre end Elisabeth og Marcus der er henholdsvis 18 og 19 år. For Elisabeth var der måske mere symbolik i alt det nye de kunne købe og adgangen til Vesten, i og med at de var på vej til at være voksne, hvor Jana stadig var mere et barn, og egentlig var godt tilfreds med tingene som de var, og ikke havde det samme ønske om frihed som de to unge mennesker.

Det er ikke kun børnene og de unge for hvem at turen til Vest er stor. I Eißlers dagbog skriver han: *"Unsere eigene Reise läßt meine Gedanken vorausseilen. Was erwartet uns, was werden wir sehen, wie werden wir begrüßt und, und, und noch fast vier Tage warten, o Mann."*³¹ (Eißler, 2000: 112). Turen til Vesten er det eneste der virkelig betyder noget på dette tidspunkt for ham, alt andet kommer i anden række, hvilket tydeligt viser den betydning det har at kunne tage til Vesten. Et er at tage på tur til Vesten, noget andet er hvordan man forholder sig til hvad der skal ske med DDR fremover.

9.7 Tanker om genforeningen/processen

Perioden efter Murens fald og frem til valget er afgjort i 1990, er der en usikkerhed om hvad der skal ske med DDR i fremtiden.

En af dem der bliver påvirket af usikkerheden er Eißler, der i sin dagbog den 10/11-89 skriver: *"Die viele Nachrichten und Meldungen, lassen mich keine klaren Gedanken mehr fassen."*³² (Eißler, 2000: 109). Eißler beskriver her hvordan at de mange nyheder påvirker ham så han har svært ved at tænke klart. Dette er der ikke noget at sige til, eftersom han hele tiden skal forholde sig til nye informationer der ændrer på hans forventninger til fremtiden, og dermed påvirker hans oplevelser i nutiden. Alligevel er situationen ikke mere alvorlig end at Eißler nogle uger senere skriver følgende i sin dagbog: *"Selbst Nachrichtenmeldungen, interessieren mich heute nur am Rande."*³³ (Eißler, 2000: 122). Livet går videre og det at hans bil er på værkstedet gør, at nyhederne denne dag ikke interessere ham synderligt. Mindre end en uge senere er billedet dog vendt igen for Eißler: *"Gleich kommen Nachrichten, die wollen wir nicht verpassen... Das sind ja Nachrichten! Was kommt denn da noch alles an das Tageslicht? sage ich zu Tina, und die weinachtliche Stimmung vom Nachmittag verfliegt. Die Wirklichkeit hat uns eingeholt."*³⁴ (Eißler, 2000: 125).

Her har nyhederne igen fået en vigtig betydning for ham, og fylder så meget, at han ikke vil gå glip af dem. Nyhederne er også af en sådan karakter at julestemningen forsvinder til fordel for den skinbarlige virkelighed. Blot to dage senere skriver han alligevel dette: *"Der Arbeitstag vergeht mit einem Haufen Arbeit. Nebenbei höre ich, wie irgend jemand erzählt, dass man Honecker und ein paar andere abgesetzte*

³¹ Vores egen rejse kommer først i første række i mine tanker. Hvad venter der os, hvad kommer vi til at se, hvordan bliver vi modtaget, og, og, og der er stadig fire dage til, hold nu op.

³² De mange nyheder og meldinger, gør at jeg ikke længere kan tænke klart.

³³ Selv nyhederne, interessere mig i dag kun sparsomt.

³⁴ Om lidt kommer nyhederne, dem vil vi ikke gå glip af... Det er da nyheder! Hvad mere vil der komme frem i dagens lys? Siger jeg til Tina, og julestemningen fra i eftermiddag forsvinder. Virkeligheden har indhentet os.

*Führungsmitglieder in Wandlitz unter Hausarrest gestellt habe. Und ich stelle fest, dass man sich auch an solche Meldungen gewöhnt.*³⁵ (Eissler, 2000: 126).

Nu den 5. december er Eißler ifølge ham selv ved at være vant til de nyheder som kommer om Honecker og de andre i partiet. Det har henover en måned bølget frem og tilbage for Eißler hvorvidt at nyhederne har været overvældende og dominerende eller blot er noget som er der. Citaterne viser et godt billede af at det ikke altid er entydigt hvordan noget opleves. Der er ting i privaten som kan overskygge det som foregår i samfundet, og det er muligt at nå til et punkt hvor det er hverdag at der kommer chokerende nyheder. Fra teorien om historiebevidsthed var der Koselleck der taler om at mennesker idealtypisk kan arbejde enten ud fra en forventning om at dagen i morgen ligner dagen i dag, eller at dagen i morgen vil være anderledes end dagen i dag. Og det er måske netop det som Eißler gennemgår. Fra at have været vant til, at der ikke skete de store forandringer, til at han til sidst har vænnet sig til, og agere efter at dagen i morgen vil se anderledes ud.

Gennem analysen er det kommet frem, at Eißler ønskede en udvikling i DDR, men han giver ikke på noget tidspunkt udtryk for i hvilken præcis retning han ønsker udviklingen skal gå. I mit interview med Manuela havde jeg mulighed for at spørge hvad hun havde gjort sig af tanker om DDRs fremtid tilbage i 1989: *“An eine Vereinigung habe ich nicht gedacht. Der Westen war für mich ganz weit weg.”*³⁶ (Bilag). Manuela havde ikke gjort sig tanker om en genforening, og giver udtryk for, at Vesten for hende var langt væk, men hun siger heller ikke, at hun ønskede, at DDR forblev som det var. En der gav udtryk for sit ønske om hvordan DDR skulle udvikle sig er Jana, der gennem sit engagement i pionererne havde håbet på at kunne være med til at reformere og demokratisere DDR: *“Gerade nach diesem Lager dort, wo man viel diskutiert hatte und so, wollte ich mich auch gerne dort engagieren.”*³⁷ (Gerber, 2011: 111).

Derfor var det særligt svært for Jana at se pionererne blive lukket ned, da hun oplevede at der igennem pionererne kunne være skabt brugbare diskussioner, som kunne have været gode for udviklingen.

Som tidligere beskrevet i analysen var der også de som ønskede udvikling og det som hørte med, blandt andet Melanies forældre (Gerber, 2011: 57-58).

Til slut er der Karl, som ville ind på medicinstudiet, som beskriver hvordan han oplevede de forandringer som kom: *“Ich habe meine Zeit damit verbracht mit Hass auf die DDR und mit Pläne aus der DDR zu verschwinden. Das war der wichtigste Inhalt meines Lebens geworden, und fiel plötzlich ganz von alleine weg, ohne dass ich dafür getan habe. Ich habe schon überlegt, welche Seen ich durchschwimmen muss und über welche Zäune ich klettern muss. Das fiel alles weg auf einmal, und da fühlte man sich wie leer und ausgebrannt. Man suchte dann nach neuen Ziele.”*³⁸ (Gerber, 2011: 124).

Det fremgår tydeligt i dette citat, at Karl ikke brød sig om DDR og det system han levede under, alligevel betød Murens fald, at han blev efterladt med en følelse af tomhed og udbrændthed. Den oplevelse står Karl måske tilbage med, fordi alt det han havde forstillet sig, skulle ske i fremtiden, pludselig er kommet helt tæt på, men uden at han selv har gjort noget. Det er måske derfor svært for ham at skulle omstille sig, selvom

³⁵ Arbejdsdagen går med bunkevis af arbejde. Ved siden af høre jeg, hvordan nogen fortæller at Honecker og andre afsatte topmedlemmer i Wandlitz er sat i husarrest. Og jeg slår fast, at man også vænner sig til den slags meldinger.

³⁶ Jeg havde ikke tænkt på en forening. Vesten var for mig meget langt væk.

³⁷ Netop efter denne lejr, hvor man havde diskuteret meget og sådan, ville jeg gerne engagere mig i det.

³⁸ Jeg havde brugt min tid på at hade DDR og lagt planer for hvordan jeg skulle forsvinde fra DDR. Det var det vigtigste i mit liv, og pludselig forsvandt det, uden at jeg havde gjort noget. Jeg havde overvejet hvilke have jeg skulle svømme over og hvilke hegn jeg skulle klatre over. Det hele forsvandt bare sådan lige, og tilbage stod jeg og følte mig tom og udbrændt.

at han skulle omstille sig til en situation, der på sin vis ligger tæt op ad det han ønskede, og det dermed er selve omstillingen og den anomi som opstår, der er svær at håndtere. På samme måde som Melanies forældre der også ønskede alt det nye, men i praksis havde svært ved det, står Karl også og oplever udfordringerne ved et opbrud af det vante.

10. Konklusion

Projektets problemformulering lyder: "Hvordan oplevede borgerne i DDR perioden fra 1989 til 1990?" .

I den ovenstående analyse kom det frem, at der er mange forskellige oplevelser af perioden, og af de forskellige ting, som fandt sted i perioden. Grundlæggende vil der være lige så mange oplevelser af perioden, som der er østtyskere. Alligevel vil jeg prøve at fremhæve de tendenser som var i analysen, selvom de ikke nødvendigvis vil være statistisk korrekte i forhold til den samlede befolkning i DDR. Der var flere af de unge der fremhævede at deres forældre havde flere udfordringer i perioden, end de selv havde. En af forklaringerne på at forældregenerationen, til de som var unge i '89, havde det sværere, var at de havde levet under det kommunistiske system i længere tid, og derfor oplevede omvæltningerne i samfundet som mere problematiske og udfordrende. Det var da heller ikke alle forældrene til de der var interviewet der havde det lige svært, og der var Eißler på 40 år, som ikke gav udtryk for at have problemer med omvæltningerne, men tværtimod ønskede at det hele ville ske noget hurtigere, om end omvæltningerne fyldte meget i hans tanker.

Det var heller ikke alle unge, der oplevede perioden problemfrit. Der var Karl som oplevede eksistentiel angst da han ikke længere var garanteret en studieplads og Jana der var ked af ikke at kunne bruge pionererne til at reformere DDR til en demokratisk stat, så alder alene er ikke et entydigt svar på hvordan at perioden blev oplevet. Noget andet der kom frem i analyse, var at graden af personligt engagement i staten og dens tilbud, så ud til at have en betydning for hvordan at perioden blev oplevet, som førnævnte Jana der havde engageret sig i pionererne. Der var også Manuelas far der havde været i militæret og havde en fast tro på systemet, som netop oplevede et svigt i perioden, som han aldrig kom sig over, og det kunne netop skyldes hans engagement i staten.

Endelig var der i analysen også en tendens til, at job- og uddannelsessituationen havde betydning for hvordan oplevelsen af perioden var. Der var nogen som mistede deres job og derigennem oplevede et stort ubehag, hvor andre ikke var i risiko for at miste deres job og det derfor ikke påvirkede dem.

Der er med andre ord mange forskellige faktorer der ser ud til at have en betydning for hvordan den enkelte oplevede perioden. Der er borgere der oplevede angst og ubehag i perioden, der var andre som ikke giver udtryk for specifikke følelser, og andre igen som udtrykker glæde ved den forandring som fandt sted.

11. Litteratur

- Alsted, Jacob (2001): De menneskelige samfunds udvikling – En kritisk introduktion til historisk sociologi. (1. udg.) Roskilde Universitetsforlag
- Andersen, Heine (2011): Sociologiens rødder og dannelse; I red.: Andersen, Heine (2011): Sociologi – en grundbog til et fag. Hans Rietzels Forlag
- Brinkmann, Svend & Tanggaard, Lene (2010): Kvalitative metoder – en grundbog. Hans Rietzels forlag
- Durkheim, Émile (2014): Opdragelse, uddannelse og sociologi – en bog om opdragelsen og uddannelsens funktion i samfundet (1. udg.) Forlaget Mindspace
- Durkheim, Émile (2000): Den sociologiske metodes regler. Hans Reitzels Forlag
- Durkheim, Émile (1997): Selvmordet. Gyldedal
- Dyke, Elizabeth A. Ten (2001): Dresden – Paradoxes of Memory in History. Routledge
- Ebert, Ingrid (2001): Hammer, Kreuz und Schreibmaschine – Aus dem Tagebuch einer gelernten DDR-Bürgerin. Oncken Verlag Wuppertal und Kassel
- Eco, Umberto (2005): Dronning Loanas mystiske flamme. Forlaget Forum
- Eißler, Thomas (2000): Das Leben im Strudel der Wende – Ein Tagebuch aus der DDR-Provinz. Frieling
- Engelbrecht, Anders (2009): DDR Østtyskland – Hverdagsliv 1949-1989. Forlaget Skribenten
- Fransen, Jens (1995): Drømmen der revnede. Politisk revy
- Fulbrook, Mary (2015): A history of Germany 1918-2014 – the divided nation. Wiley Blackwell
- Gerber, Sofi (2011): Öst är Väst men Väst är bäst – Östtysk identitetsformering i det förenade Tyskland. Stockholm Studies in Ethnology 5
- Ide, Robert (2007): Geteilte Träume – meine Eltern, die Wende und ich. Luchterhand
- Jacobsen, Kirsten (2012): Den andens liv. Gyldendal
- Jensen, Bernard Eric (1996): Historiebevidsthed og historie – hvad er det? I: red.: Brinckmann, Henning & Rasmussen, Lene (1996): Historieskabte såvel som historieskabende - 7 historiske essays
- Jensen, Bernard Eric (2006): Historie – livsverden og fag. Gyldendal
- Keiding, Hans & Mandsbjerg, Regnar (1984): DDR – samfund og økonomi. Tidens Forlag 1984
- Kettenacker, Lothar (2009): Germany 1989 – In the Aftermath of the Cold War. Pearson Longman
- Knopp, Guido (2005): Goodbye DDR. C. Bertelsmann Verlag
- Kolinsky, Eva (1994): Everyday Life Transformed: A case study of Leipzig since German Unification; i: World Affairs, vol. 156, no. 4, pp. 159-174. Sage Publications, Inc.
- Kowalczyk, Ilko-Sascha (2009): Endspiel – Die Revolution von 1989 in der DDR. Verlag C.H. Beck
- Kristensen, Bent Egaa (2007): Historisk metode. Hans Rietzels forlag

Kvale, Steinar (1997): *InterView – En indtroduktion til det kvalitative forskningsinterview*. Hans Reitzels forlag

Luft, Christa (1994): *Die nächste Wende kommt bestimmt*. (2. udg.) Aufbau Taschenbuch Verlag

Maier, Charles S. (1997): *Dissolution – The crisis of communism and the end of East Germany*. Princeton University Press

Marks, Stephen (1974): Durkheim's Theory of Anomie. *American Journal of Sociology*, 80(2), 329-363. The University of Chicago Press

Mählert, Ulrich (2009): *DDR's historie*. Ellekær

Naumann, Martin (1998): *Wende-Tage-Buch*. Militzke

Poulsen, Henning (1968): Om samtidshistorisk intervjuing; I: *Scandia – Tidskrift för historisk forskning*. Band 34, årgang 1968 hæfte 2. Bokförlaget natur och kultur, Stockholm & Universitetsforlaget Oslo/Bergen

Röder, Andreas (2009): *Deutschland einig Vaterland – Die geschichte der Wiederveringung*. (2. udg.) Verlag C.H. Beck

Schmitz, Michael (1995): *Wendestress – Die psychosozialen Kosten der deutschen Einheit*. Rowohlt

Vad, Otto m.fl. (1990): *DDR i bevægelse – hvorhen? Venstresocialisterne*

Vaizey, Hester (2014): *Born in the GDR – living in the shadow of the wall*. Oxford University Press

Warring, Anette (2011): *Erindring og historiebrug - Introduktion til et forskningsfelt*; I: *Tidsskrift for historie*, nr. 2 2011: temanummer erindring & historiebrug. Temp

Winkler, Heinrich August (2001): *Der lange Weg nach Westen*. Verlag C.H. Beck

12. Bilag

12.1 Interview på tysk

Sehr geehrte Frau Müller

Ich bin sehr froh, dass Sie meine Fragen beantworten wollen. Gibt es etwas das keinen Sinn macht, dann können Sie mir kontaktieren, und dann will ich versuchen es besser zu erklären.

Fragen:

Wie alt waren Sie ins 1989-1990? *Ich war 19 Jahre alt.*

Wo in DDR haben Sie gewohnt, und mit wer haben Sie zusammengewohnt? Und haben Sie in einer Wohnung oder Haus gewohnt?

Ich habe mit meiner Mutter und meinem Bruder in Ost-Berlin (Bezirk Lichtenberg) in einer kleinen 2-Zimmer-Wohnung gewohnt.

Welchen Job oder Studio haben Sie in die DDR gehabt? Und Welchen Job haben Sie heute?

Ich habe den Beruf „Gärtnerin für Zierpflanzen“ gelernt. Kurz vor der Wende habe ich in der Lebensmittelabteilung im Centrum Warenhaus am Alex (jetziger Kaufhof am Alexanderplatz) als ungelernete Verkäuferin gearbeitet.

Jetzt arbeite ich als Sekretärin in der Kassenärztlichen Bundesvereinigung.

Können Sie beschreiben wie Ihren Alltag war früher der Fall der Mauer, und wie es sich geändert hat nach der Fall der Mauer (falls es sich geändert hat)?

Da ich als Verkäuferin gearbeitet habe, habe ich im Schichtdienst (Früh- und Spätschicht im Wechsel) und auch am Samstag gearbeitet. Ich hatte sehr gut verdient und habe bis kurz nach der Wende noch bei meiner Mutter gewohnt.

Nach dem Fall der Mauer habe ich weiterhin in der Lebensmittelabteilung gearbeitet. Kurze Zeit später habe ich zwei Weiterbildungen gemacht.

1 *Ich habe den Abschluss zur „Fachverkäuferin Lebensmittel“ in Berlin gemacht.*

In der Zwischenzeit wurde das Centrum Warenhaus am Alex vom Kaufhof übernommen.

2 *1991/1992 habe ich über den Kaufhof eine Weiterbildung zur „Abteilungsleiterassistentin“ in Saarbrücken gemacht.*

Hierunter:

- Welche Umwälzung haben Sie auf Ihrer Arbeitsplatz oder Studio erlebt?
Das ganze Lebensmittelsortiment wurde umgestellt. Wir wurden von Kollegen aus den alten Bundesländern unterwiesen. Kündigungen wurden nicht ausgesprochen.
- Welche Umwälzung haben Sie in Verbindungen mit Einkaufsmöglichkeiten erlebt? (Ware das man kaufen konnte oder nicht mehr kaufen konnte, und so weiter.)

Die ostdeutschen Produkte wurden überhaupt nicht mehr gekauft und später dann auch nicht mehr angeboten. Erst in den letzten Jahren erfreuen sich ostdeutsche Produkte wieder großer Beliebtheit (z. B. Rotkäppchen Sekt). Natürlich wurde das neue (West)Sortiment durchprobiert.

- Wie war die ökonomischer Situation Ihre Familie? Haben Sie Ihren Job verlieren, war es teurer einzukaufen, stieg der Miete oder anderen Kosten?

Meine Mutter behielt noch ihren Job. Mein Bruder ging damals noch zur Schule. Die Miete wurde angezogen. Vor dem Mauerfall betrug die Miete ca. 48 € monatlich (warm). Wie hoch die Miete nach der ersten Erhöhung war, weiß ich leider nicht, weil die Miete meine Mutter bezahlt hat.

- Welche Umwälzung haben Sie bei Ihrer Freizeitaktivitäten erlebt? Haben Sie neues bekommen, vielleicht weil der Alten nicht mehr gibt?

Am Wochenende sind wir immer zum Tanzen in Clubs oder Gaststätten gewesen. Die Auswahl in Berlin war sehr groß und auch immer voll. Nach der Wende wurden viele Clubs geschlossen. Sportstudios wurden eröffnet und Rockkonzerte wurden angeboten, dessen Angebote wir oft wahrnahmen.

- Welche Umwälzung haben Sie als der größte erlebt, und warum?

Weiterbildungen liefen grundsätzlich anders ab. Zu DDR-Zeiten wurden wir immer unterwiesen.

Nachfragen war nicht erlaubt. Dies hat sich dann geändert und wir mussten lernen, nachzufragen.

Was erinnern Sie sich am besten von dieser Zeit?

Die Möglichkeit zu Verreisen war überwältigend.

Mit welcher Wörter wollten Sie dieser Zeit beschreiben, und warum? Vielleicht erfreulich, interessant, unsicher, verwirrend oder etwas anderes.

Positiv war der Zusammenhalt in der DDR. Freunde und Familie waren immer für mich da. In der heutigen Zeit hat kaum noch jemand Zeit und vieles läuft über WhatsApp u.s.w. ab.

Nachteilig war, dass ich bzw. auch meine Mutter aufpassen musste, was sie sagt (nicht zu viel auf die DDR schimpfen). Keine Reisefreiheit. Kein eigener Wohnraum. Das Angebot im Einzelhandel (Lebensmittel, Bekleidung usw.) wurde immer weniger und die Qualität immer schlechter.

Haben Sie erlebt, dass Ihren Eltern (und die Generation Ihren Eltern) die Zeit anderes als Sie (und Ihre Generation) erlebt haben? Wenn ja, warum glauben Sie dann, dass es so war?

Mein Vater hat zu DDR-Zeiten bei der NVA (Nationale Volksarmee) gearbeitet. Als die Wende kam, wurde er arbeitslos. Bis zu seinem Tod (2006) bekam er auch keine neue Arbeit mehr. Er fühlte sich von der DDR verraten und im Stich gelassen. Er hatte an das System geglaubt.

Was haben Sie auf der Zeit gewünscht und gedacht für die Zukunft die DDR? Eine Vereinigung, eine neue sozialistische Demokratie, oder etwas anderes? Und warum haben Sie das gewünscht und gedacht?

An eine Vereinigung habe ich nicht gedacht. Der Westen war für mich ganz weit weg.

Welche Gedanken haben Sie über Ihre Zukunft in die DDR auf dieser Zeit gemacht?

Darüber habe ich mir keine Gedanken gemacht.

Waren Sie Mitglied eine politische Partei oder waren Sie auf ein anderen weise politisch tätig? Und können Sie der Begründung dazu erläutern?

Nein, ich war kein Mitglied einer Partei o.ä.

Wie haben Sie die Zeit nach der 3. Oktober 1990 bis 1992 erlebt?

Ich habe viele Weiterbildungen gemacht, eine eigene Wohnung bekommen und bin viel verreist. Es war eine aufregene Zeit.

Gibt es etwas das ich nicht angesprochen haben, dass Sie relevant finden, müssen Sie sehr gern das hier schreiben, und warum Sie es wichtig finden.

Ich möchte Sie noch einmal vielmals danken für Ihre Zeit und Hilfe.

Mit freundlichen Grüßen

Stine Hougaard Andersen

Aalborg Universitat

12.2 Interview oversat til dansk

Hvor gammel var de i 1989-1990?

Jeg var 19 ar gammel.

Hvor i DDR boede De, og hvem boede de sammen med? Og boede De i lejlighed eller hus?

Jeg boede sammen med min mor og min bror i Østberlin (Bezirk Lichtenberg) i en lille 2 varelses lejlighed.

Hvilket studie eller job havde De i DDR? Og hvilket job har De i dag?

Jeg har varet i lærer som gartner indenfor prydplanter. Kort før "die wende" arbejdede jeg som ufaglært ekspeditrice i levnedsmiddelaafdelingen i Centrum Warenhaus am Alex (forretningens navn samt placering) (det nuvarende Kaufhof ved Alexanderplatz).

Nu arbejder jeg som sekreter hos de forenede sygekasser.

Kan De beskrive Deres hverdag før murens fald, og hvordan det ændrede sig efter murens fald (safremt den ændrede sig)?

Da jeg arbejdede som ekspeditrice, arbejde jeg i skiftevagter (vekslende mellem morgen- og aftenvagter) og arbejdede ogsa om lordagen. Jeg tjente godt, og boede sammen med min mor til kort efter "die wende". Efter murens fald blev jeg ved med at arbejde i levnedsmiddelaafdelingen. Kort tid efter fik jeg to videreuddannelser.

1. Jeg afsluttede uddannelsen til "faglært ekspeditrice i levnedsmiddel" i Berlin.

I mellemtiden blev Centrum Warenhaus am Alex overtaget af Kaufhof

2. 1991/1992 videreuddannede jeg mig gennem Kaufhof til afdelingslederassistent i Saarbrücken.

Hvilke omveltninger oplevede De pa Deres job?

Hele levnedsmiddelsortimentet blev lagt om. Vi blev undervist af kollegaer fra de gamle Bundelands (de tidligere Vesttyske Bundeslande).

Hvilke omvæltninger oplevede De i forbindelse med indkøbsmuligheder? (Vare som man kunne købe eller ikke længere kunne købe osv.)

De østtyske produkter blev ikke længere købt, og senere blev de heller ikke solgt. Først i de seneste år er der opstået en popularitet for østtyske produkter (fx Rødhætte sekt (tysk mousserende vin). Selvfølgelig blev det nye (Vest)sortiment prøvet igennem.

Hvordan var Deres families økonomiske situation? Mistede De Deres job, var det dyrere at købe ind, steg huslejen eller andre udgifter?

Min mor beholdte sit job. Min bror gik på daværende tidspunkt fortsat i skole.

Huslejen steg. Før murens fald lå huslejen på ca. 48€ (inkl. Varme) (omregnet til 360 dk kr.). Hvor høj lejen var efter den første stigningen ved jeg desværre ikke, da det var min mor der stod for betalingen.

Hvilke omvæltninger oplevede De i forhold til Deres fritidsaktiviteter? Fik De nye, måske fordi de gamle ikke længere fandtes?

I weekenderne gik vi altid på klubber og restauranter for at danse. Udvalget i Berlin var meget stort og der var altid fyldt. Efter "die wende" blev mange klubber lukket. Fitnesscentre åbnede og der blev afholdt rockkoncerter, og disse tilbud benyttede vi os af.

Hvilke omvæltninger oplevede De som de største, og hvorfor?

Efteruddannelse forløb grundlæggende anderledes. I DDR-tiden blev vi altid undervist. At efterspørge det var ikke tilladt. Dette har ændret sig, og nu skal vi lærer selv at efterspørge videreuddannelse.

Hvad husker De bedst fra denne tid?

Muligheden for at rejse var overvældende.

Hvis De skulle sætte ord på denne tid, hvilke ville de så vælge og hvorfor? Måske glædelig, interessant, usikker, forvirrende eller måske noget helt andet.

Positivt var sammenholdet i DDR. Venner og familie var der altid for mig. Nu er der næsten ingen tid, og meget foregår over WhatsApp osv.

Ulempen var at jeg og også min mor skulle passe på med hvad vi sagde (ikke tale for dårligt om DDR). Ingen rejsefrihed. Ikke eget værelse. Udbuddet i detailhandlen (levnedsmidler, beklædning osv.) blev hele tiden mindre og kvaliteten hele tiden dårligere.

Har De oplevet at Deres forældre (og Deres forældres generation) har oplevet perioden anderledes i forhold til Dem (og Deres generation)? Hvis ja, hvorfor tror de det var sådan?

Min far arbejdede i NVA (Nationale Volksarmee = den nationale hær) i DDR. Da "die wende" kom blev han arbejdsløs. Frem til hans død (2006) lykkedes det ham ikke at få et nyt job. Han følte sig forrådt og ladt i stikken af DDR. Han havde haft troen på systemet.

Hvilke ønsker og tanker havde De for fremtiden for DDR? En forening, et nyt socialistisk demokrati eller noget tredje? Og hvorfor havde De disse tanker og ønsker?

Jeg havde ikke tænkt på en forening. Vesten var for mig meget langt væk.

Hvilke tanker gjorde De Dem om Deres fremtid i DDR på dette tidspunkt?

Det gjorde jeg mig ingen tanker om.

Var De medlem af et politisk parti eller var De på anden måde politisk aktiv? Og kan De uddybe begrundelsen herfor?

Nej jeg var ikke medlem af et parti eller andet.

Hvordan oplevede de tiden fra den 3. oktober 1990 til 1992?

Jeg tog flere efteruddannelser, fik min egen lejlighed og rejst en masse. Det var en spændende tid.